

Article Info/Makale Bilgisi

Received/Geliş: 01.07.2025 Accepted/Kabul: 11.09.2025

DOI: <https://doi.org/10.30794/pausbed.1732187>

Research Article/Araştırma Makalesi

Gözübüyük, S. (2025). "Denizli Cehennem Kapisına Yolculuk: Erken Modern Dönem Avrupalı Seyyahların Gözünden Plutonion", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 71, 355-375.

DENİZLİ CEHENNEM KAPISINA YOLCULUK: ERKEN MODERN DÖNEM AVRUPALI SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN PLUTONION

Sevil GÖZÜBÜYÜK*

Öz

Denizli Hierapolis Antik Kenti'nde yer alan Plutonion kutsal alanı, antik dünyada doğa olaylarının mitolojik ve dini yorumlarla nasıl anlamlandırıldığını gösteren özgün bir örnektir. Bu çalışma, Plutonion'un tarihsel, jeolojik ve kültürel niteliklerini seyyah anlatıları kapsamında ele almakta ve antik metinler, arkeolojik bulgular ve gezginlerin gözlemleri çerçevesinde karşılaştırmalı bir değerlendirme sunmaktadır. Çalışmada yer altından çıkan karbondioksit gazı nedeniyle tehlike arz eden bu yerin, antikçağda Hades'e açılan bir geçit ve ritüel mekânı olarak tasavvur edilmesinin ardındaki inanç sistemleri tetkik edilmiştir. Bilhassa Batılı seyyahların bıraktığı yazılı tanıklıklar, kutsal alanın tarihsel temsillerinin ve algısal dönüşümlerinin izlenebilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Sonuç olarak bu çalışmada, Plutonion'un çok yönlü yapısı ortaya konulurken, aynı zamanda kutsal alanın yüzyıllar boyunca nasıl izinin sürüldüğü ve nasıl yorumlandığı ele alınarak konuya özgün bir katkı sunulması amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Denizli, Hierapolis, Cehennem Kapisı, Plutonion, Seyyah Anlatıları.*

JOURNEY TO THE GATE OF HELL IN DENİZLİ: PLUTONION THROUGH THE EYES OF EARLY MODERN EUROPEAN TRAVELERS

Abstract

The Plutonion sacred area, located in the ancient city of Hierapolis in Denizli, is a unique example of how natural phenomena were interpreted through mythological and religious explanations in the ancient world. This study addresses the historical, geological, and cultural characteristics of the Plutonion within the scope of travel accounts and presents a comparative evaluation based on ancient texts, archaeological findings, and the observations of travelers. The belief systems behind the conception of this site, which posed a danger due to carbon dioxide gas emerging from underground, as a gateway to Hades and a ritual space in antiquity, are examined. The written testimonies of Western travelers are of great importance for tracing the historical representations and perceptual transformations of the sacred area. As a result, this study aims to provide an original contribution by revealing the multifaceted structure of the Plutonion and by evaluating how the sacred site has been followed and interpreted over the centuries.

Keywords: *Denizli, Hierapolis, Gate of Hell, Plutonion, Traveler Narratives.*

*Arş. Gör. Dr., Pamukkale Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, DENİZLİ.
e-posta: sevildogan@pau.edu.tr, (<https://orcid.org/0000-0002-6900-2894>)

1.GİRİŞ

Güneybatı Anadolu’da yer alan Denizli şehri Helenistik, Roma ve Bizans dönemlerine şahitlik etmiş önemli antik kentlerden biridir. MÖ. 3. yüzyılda inşa edilen kent depremlerden çok fazla zarar görmüş olsa da uzun yıllar ayakta kalmayı ve ilgi çekmeyi başarmıştır. Şehir hem Pagan hem de Hristiyanlık döneminde kutsal kent sayılmasının yanı sıra termal suları nedeniyle şifa merkezi olarak da tanınmıştır. Şehrin biliniyor olması ve turistik anlamda ilgi çekiyor olmasında birden fazla etken rol oynamaktadır. Bunların en önemlilerinden birisi termal suların kireçli tortularından oluşan beyaz renkteki travertenlerin yer aldığı Pamukkale’dir. Diğer yandan MS. 80 yıllarında Hristiyanlığı yaymak maksadıyla Hierapolis’e gelen ve Hz. İsa’nın 12 havarisinden biri olan Aziz Philippus’un burada çarmıha gerilerek öldürülmesi de bölgeye yeni bir anlam kazandırmıştır. Buna göre Roma İmparatorluğu’nda 380 yılında Hristiyanlığın resmi din olması ile Aziz Philippus’un öldürüldüğü yerde bir şehitlik yapılmış ve burası hac ziyaretine gelenler tarafından ziyaret edilen ve ilgi gören bir mekân haline gelmiştir. Bunlardan bağımsız olarak şehri önemli kılan bir diğer etken Denizli’nin Haçlı Seferleri’ne giden bazı orduların rotasında yer almış olması nedeniyle Hristiyanlar nazarında kutsal olarak görülmesidir. Bölgeye dair bir diğer önemli husus ise 21. yüzyıl itibarıyla popülerliği ve tanınırlığı artmış olan ve Cehennem Kapısı (halk arasındaki adıyla Cin Deliği) olarak da adlandırılan Plutonion kutsal alanıdır. Bu alan nedeniyle Hierapolis, antik çağlarda ünlü bir hac merkezi olarak hizmet etmesinin yanı sıra gerek antikçağda ve gerekse günümüze değin sıklıkla ziyaret edilen bir nokta haline gelmiştir.

Yer altı tanrısı Hades’e (Dis) atfedilen bu kutsal alan, yalnızca dinsel bir mekân değil, aynı zamanda doğaüstü olarak nitelendirilen bir takım fiziksel olayların da gözlemlendiği alan olarak tarih boyunca farklı anlamlar taşımıştır. Diğer yandan Plutonion’un, Apollon Tapınağı ile aynı kutsal alan içinde yer alması, bölgenin bütünlüklü bir kült alanı olduğuna işaret eder. Bilhassa “cehenneme açılan kapı” olarak anılan bu mağara, gerek antikçağ yazarlarının betimlemelerinde ve gerekse de modern araştırmalarda dikkat çeken unsurlardan biri olmuştur. Plutonion olarak adlandırılan ve cehenneme açılan bir kapı olduğu iddia edilen bu mağara, tarih boyunca henüz net olmayan işlevlere ve hakkında söylenen türlü efsanelere sahiptir. Dahası bölgeyle ilgili oldukça fazla yerel halk hikâyeleri ve mit bulunmaktadır. Bunların bir kısmı abartılı ve efsanevi olmakla beraber anlatılarda yer alan birtakım detaylar jeolojik gerçeklerle örtüşmesinden dolayı dikkate değerdir. Bilindiği üzere kutsal olarak görülen bölge aktif fay hattının üzerinde yer aldığından, burada sıklıkla depremler yaşanmış ve bu olaylar zamanla efsanelere konu olmuştur. Bu açıdan Plutonion, sadece dini bir alan olmanın ötesinde, doğa ile inanç sistemlerinin kesiştiği kültürel bir mekân olarak da değerlendirilmelidir.

Hierapolis ve çevresinde yer alan kutsal alanlar ve onlara dair anlatılan efsaneler, yalnızca antik dünyanın insanları için değil, modern dönemin Avrupalı seyyahları ve araştırmacıları için de büyük ilgi uyandırmıştır. Seyahatlerinin temel amacı gördükleri, işittikleri ve deneyimledikleri yerleri aktarmak olan gezginler açısından Hierapolis, antik kaynaklarda anılması ve de sahip olduğu özellikler nedeniyle cazip bir merkez konumunda olmuştur. Dolayısıyla seyyahlar açısından sıra dışı ve efsanevi niteliğe sahip bu mekânlar, hem seyahat deneyimlerini farklılaştırmak hem de okuyucu ya da dinleyicilerini etkilemek bakımından öncelikli tercih alanlarının başında yer almıştır. Bu bağlamda, anlatılarında Hierapolis’e yer vermeleri ve özellikle Plutonion gibi gizemli yerleri konu etmeleri son derece anlamlıdır. Bu çalışmada, Plutonion’un tarihsel, mitolojik ve jeolojik özellikleri çerçevesinde seyyah anlatılarındaki temsilleri incelenecek; kutsal mekân kavramının farklı dönemlerde nasıl anlaşıldığı ve şekillendiği üzerinde durulacaktır. Böylelikle, antik döneme ait kutsal mekân anlatılarının günümüz bilgi anlayışıyla hangi noktada örtüştüğü ve bunun tarih yazımı için ne ifade ettiği gösterilmeye çalışılacaktır.

2.KUTSAL MAĞARA DENEYİMİ VE İNANCI

Antik Yunan dininde ve kültüründe kehanetlerin oldukça önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Tanrıların insanlarla doğrudan iletişim kurmadığı; bunun yerine, kutsal kabul edilen alanlarda görev yapan araçlar -rahipler, kâhinler- vasıtasıyla haber verdiklerine inanılırdı. Bu çerçevede, Yunan kehanet eylemlerinin büyük ölçüde mağara mekânları etrafında şekillendiği görülür. Nitekim mitolojik anlatılarda yer altı dünyasına açılan kapılar sıklıkla mağaralarla özdeşleştirilmiş, bu durum da söz konusu doğal oluşumların kehanet faaliyetleri için uygun zeminler olarak görülmesine neden olmuştur. Zamanla bu mağaralar yalnızca fiziksel yapılar olmaktan çıkmış, kutsal nitelik kazanarak kehanet merkezleri hâline gelmiştir.

Mağaralar, karanlık, sessiz, nemli ve izole yapılarıyla antik çağlardan itibaren insan zihninde derin etkiler bırakmış; belirsizlik, ölüm, bilinçdışı ve ilahi kudret gibi temalarla ilişkilendirilerek öteki dünyaya açılan kapılar olarak görülmüştür. Bu özellikleri, onları yalnızca fiziksel mekânlar değil, aynı zamanda farklı âlemlere geçiş noktaları ve kutsal deneyimlerin yaşandığı alanlar hâline getirmiştir. Şüphesiz Antik Yunan'da kehanet merkezlerinin mağaralarla ilişkilendirilmesi, bu inanç dolayısıyladır. Bu noktadan hareketle kehanette bulunmak isteyenlerin mağaraya girerek dünyevi etkilerden arınması ve tanrısal bilgiyle temas kurması gerektiği düşünülmüştür. Bu bağlamda mağaradaki trans hâlleri ya da bilinç bulanıklığı, ilahi temasın bir tezahürü sayılmış ve böylesi olağandışı durumlar kutsal güçle açıklanmıştır. Aynı sembolik anlamlar, farklı kültürlerde ve dönemlerde de benzer biçimde ortaya çıkmıştır. Arkeolojik ve yazılı kaynaklar, pek çok mağaranın bu amaçla kullanıldığını ve bazı örneklerin doğrudan yeraltı tanrılarına adandığını göstermektedir. Diğer yandan dikkat çeken bir unsur, antik dünyada çoğu mağaranın "Plutonion" olarak adlandırılmasıdır. Plutonionlar, Roma mitolojisinde¹ ölümler diyarının tanrısı Pluton (Yunanca Plouton) ile ilişkilendirilmiştir. Esasında Pluton, ölümler diyarının yöneticisi ve yeraltı zenginliklerinin hâkimi olarak kutsal ve aynı zamanda korkutucu bir figürdür. Ona atfedilen mağaralar ise genellikle zehirli gazlar yayan ve insanlar için tehlikeli özellikler taşıyan yerlerdir. Dönemin insanları her şeyden önce yaşanan doğa olaylarını Pluton² ya da Yunan mitolojisindeki karşılığı Hades'in³ gücüyle açıklamış ve bu yerleri yeraltı dünyasına açılan geçitler olarak kutsallaştırmıştır (Ustinova, 2009a: 266, 272).

Böylesi yerlerde geçici bir süre kalmak, dış dünyadan tamamen soyutlanmak ve bu süreçte bilinç durumunda meydana gelen değişimleri deneyimlemek, birçok gelenekte kutsal olanla temas kurmanın ön koşulu olarak görülmüştür. Bilinç değişiminin yaşandığı kehanet deneyimleri genellikle iki şekilde gerçekleşmiştir. Bunlardan ilki, bireyin dış dünya ile olan bağına keserek duyuşal yoksunluk yaşamasını sağlayan mağaralardır. Mağaralar bu anlamda yalnızca fiziksel izolasyon değil, aynı zamanda ruhsal içe dönüş ve trans hâline geçiş için ideal ortamlar sunmuştur. İkinci biçim ise, jeolojik faktörlerin etkisiyle oluşan ve bireylerin bilinç durumlarını etkileyen gaz çıkışlarının bulunduğu mekânlardır. Özellikle volkanik bölgelerde bulunan ve deprem sonucu açığa çıkan zehirli gazların olduğu mağaralarda, bireyler farkında olmadan ya da bilinçli bir ritüel kapsamında bu gazlara maruz kalarak halüsinasyon, bilinç bulanıklığı, hatta nöbet benzeri tepkiler yaşamışlardır. Bu tür etkiler, tanrısal varlıklarla temas kurma sürecinin bir parçası olarak yorumlanmış ve kehanetin işareti olarak kabul edilmiştir (Ustinova, 2009a: 280).

Mağaraların insanlarda güçlü bir bilinç değişimine neden olmasının temelinde yalnızca fiziksel koşullar değil, aynı zamanda bu mekânlara atfedilen sembolik anlamlar da yatmaktadır. Birçok kültürde mağaralar ve yeraltına açılan doğal oluşumlar -yarıklar, çatlaklar, buharlı kaynaklar, gaz çıkan delikler ya da renk değiştiren su kaynakları- bilinen dünya ile bilinmeyen, âlem arasında bir eşik olarak görülmüştür. Böylesi mekânlara giren kişilerde yoğun bir korku ve tedirginlik duygusu ortaya çıkmakta, bu da duyuşal algıların zayıflamasına, davranış kontrolünde aksamalara ve gündelik gerçeklikten uzaklaşmaya yol açmaktadır. Özellikle derin, tamamen karanlık ve sessiz mağaralarda söz konusu etkiler daha belirgin hâle gelirken, yaşanan deneyim, çoğu zaman başka bir dünyayla temas olarak yorumlanmıştır. Geneli itibarıyla bakıldığında yeraltı geçitleri mitolojik anlatılarda ölüm, yeniden doğuş ve kutsal bilgiyle ilişkilendirilmesinin yanı sıra insanlarda korku, hayranlık ve saygı gibi duyguların ortaya çıkmasına neden olmuştur (Pfanzen vd., 2014: 93; Ustinova, 2009a: 266; Ustinova, 2009b: 59).

Geneli itibarıyla bakıldığında vahiy tecrübelerine ulaşmak, ruhsal bir aydınlanma yaşamak, kehanette bulunmak ya da bilinmeyen konularda tanrısal bilgiye erişmek amacıyla tarih boyunca farklı ritüel ve uygulamalara başvurulmuştur. Bu tür arayışlarda bireylerin sıklıkla kullandığı yollardan biri, dış dünyayla ilişkisini keserek zihinsel bir dönüşüm yaşamayı mümkün kılan belirli mekânlarda, özellikle mağaralarda zaman geçirmektir. Bu deneyimlerin ardından elde edilen bilgilerin, doğrudan tanrısal ya da ilahi bir kaynaktan geldiğine inanıldığından, bu bilgilerin niteliği son derece kıymetli ve kutsal olarak değerlendirilmiştir. Öte yandan kehanet eylemi yalnızca yaşayan bireyler aracılığıyla sınırlı kalmamış; aynı zamanda ölmüş kişilerin ya da yeraltı dünyasıyla ilişkilendirilen

¹ Yunan mitolojisine göre dünya üç krallığa bölünmüş Zeus gökyüzüne, Poseidon denizlere ve yeraltı dünyasına ise Hades (Pluto) hükmetmektedir. (Pfanzen, Yüce, D'Andria, D'Alessandro, Pfanzen, Manetas, Papatheodorou, Raschi, 2014: 93).

² Hades'i gerçekten görmekten duyulan korku o kadar büyüktü ki, insanlar ona farklı isimlerle hitap etmeyi tercih etti. Bunlardan biri, "zenginlik veren" anlamına gelen *Plouton*/Pluto'dur. Çünkü Plouton'un yaşadığı yeraltı dünyasında sayısız zenginlikler, madenler ve verimli topraklar gizliydi. (Miszcak, 2020: 3).

³ Her ne kadar ölümlerin tanrısı olsa da, Hades kötü bir figür olarak değil, kaçınılmaz bir gerçeklik olarak görüldü; soğukkanlı ve adil bir tanrıydı, herkese eşit davranırdı. Yine de insanlar onunla karşılaşma fikrine doğal olarak isteksiz olduklarından, Hades korkulan bir tanrıydı. (Miszcak, 2020: 2).

tanrıların da ilahi mesajları iletebileceğine inanılmıştır. Böylece kehanetin sadece dünyevi olmaması ölümlerle iletişim kurmanın ya da yeraltı güçlerinden bilgi almanın bir yolu olarak görülmüştür (Ustinova, 2009a: 279).

Antik Yunan dünyasında çok sayıda kehanet merkezinin bulunması, bu kültürde kehanete atfedilen önemi ortaya koyar. Delphi, Dodona, Klaros ve Didyma gibi ünlü merkezlerin yanı sıra, pek çok kehanet alanının bulunması şaşırtıcı değildir. Bu merkezlerin çoğunda benzer ritüel deneyimlerin yaşandığı bilinmektedir. Bu bakımdan Frigya bölgesinde yer alan ve günümüz Denizli ili sınırlarında bulunan Hierapolis antik kenti içindeki Plutonion mağarası özel bir öneme sahiptir. Plutonion, hem jeolojik yapısı hem de dinsel işlevi açısından tipik bir kehanet alanı niteliğindedir. Yer altından yükselen yoğun karbondioksit gazı nedeniyle son derece tehlikeli olan bu mağara, antik kaynaklarda “ölüler diyarına açılan kapı” olarak betimlenmiş; burada gerçekleştirilen ritüeller sırasında Apollon’un kehanetlerini bu mağaranın derinliklerinden ilettiğine inanılmıştır. Bu nedenle Hierapolis’teki Plutonion, hem fiziksel hem de sembolik olarak yeraltı dünyasıyla ilişkili bir kehanet yeri olup, Antik Yunan dinî inançları içinde dikkate değer bir örnek olarak öne çıkmaktadır.

Özetlemek gerekirse Akdeniz coğrafyasında, bilhassa Güney Avrupa ve Batı Anadolu’da yaygın olarak görülen mağaralar, doğal oyuklar ve fay hatları, antik dönem toplumlarının dini ve mitolojik inançlarını şekillendirmede önemli rol oynamıştır. Bu doğal oluşumlar, zaman zaman meydana gelen depremler, volkanik patlamalar ve yeraltından çıkan gaz salınımlarıyla birlikte değerlendirildiğinde, yeraltı tanrılarıyla ilişkilendirilen kült deneyimlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle yer kabuğundaki çatlak ve kırıklardan çıkan zehirli gazların insanlar ve hayvanlar üzerinde ölümcül etkiler oluşturması, bu doğa olaylarının antik toplumlar tarafından ilahi güçle şekillendirilmesine yol açmıştır (D’Andria, 2017: 220, 225, 229).

3.DENİZLİ PLUTONİON MAĞARASI (CEHENNEM KAPISI)

Yeraltı dünyasıyla temas kurulduğuna inanılan bu tür mağaralar ve yarıklar, yalnızca Güney İtalya ya da Yunanistan’da değil, aynı zamanda Anadolu coğrafyasında da görülmektedir. Bu bağlamda, Batı Anadolu’da yer alan ve antik Frigya sınırları içerisinde konumlanan Denizli Hierapolis antik kenti, bu kutsal jeolojik oluşumlara ev sahipliği yapması bakımından öne çıkmaktadır. Kentin kutsal alanlarından biri olan ve literatürde “Plutonion” olarak adlandırılan mağara, antik kaynaklarda “Cehennem Kapısı” ya da “ölümcül geçit” gibi ifadelerle anılmış; yeraltı dünyasına açılan bir tür kutsal geçit olarak kabul edilmiştir. Bu doğrultuda Hierapolis’teki Plutonion’un bulunduğu konum, ona atfedilen dini ve ritüel işlevi anlamlandırmak açısından büyük önem arz etmektedir.

Öncelikli olarak mağaranın aktif bir sismik fay hattı üzerinde yer alması, hem antik dönemde hem de günümüzde bölgedeki termal kaynakların ve gaz çıkışlarının varlığını açıklamaktadır. Söz konusu fay hattı yalnızca sıcak su kaynaklarının oluşmasına neden olmakla kalmamış, aynı zamanda mağaradan yoğun miktarda karbondioksit gazının⁴ salınmasına da yol açmıştır. Antik çağda bu tür zehirli gazların insanların ve hayvanların mağaranın yakınına dahi yaklaşmadan ölmesine neden olmuş; bu da söz konusu alanın tanrısal güçlerle bağlantılı olduğu inancını desteklemiştir. Bu ölümcül etkisi nedeniyle Plutonion, yeraltı dünyasının mitolojik tanrılarıyla ilişkilendirilerek dini ayinlerin, adakların ve kehanet uygulamalarının yapıldığı kutsal bir mekân haline gelmiştir (Panarelli, 2018: 325).

Antik dünyada doğa ile din arasındaki güçlü ilişki, kutsal alanların sadece coğrafi değil, aynı zamanda inanca dayalı düşüncelerle de belirlendiğini göstermektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde, Antik Çağ’da Apollon’a adanmış tapınakların jeolojik olarak aktif bölgelerde, özellikle fay hatları üzerine inşa edildiği dikkat çekicidir. Bu yerleşim tercihi, tesadüfi olmaktan ziyade, Apollon’un doğaüstü güçlerle ilişkilendirilmesiyle alakalıdır. Bu anlayış doğrultusunda, Denizli ili sınırlarında yer alan antik Hierapolis kenti, Apollon kültüne adanmış kutsal yapıları ve jeolojik konumu ile somut bir örnek teşkil eder. Kentin merkezinde konumlanan Apollon Tapınağı, doğrudan aktif bir fay hattı üzerine inşa edilmiştir. Tapınağın hemen bitişiğinde yer alan Plutonion adlı kutsal mağara ise, yeraltından çıkan zehirli gazıyla dikkat çeken bir doğa oluşumudur. Bu iki yapının mekânsal yakınlığı ve ortak işlevi, Hierapolis’ta kutsallığın yalnızca bir dini inanç sistemi değil, aynı zamanda doğal çevreyle kurulan ritüel bir ilişki üzerinden şekillendiğini göstermektedir. Söz konusu dini kompleksin sahip olduğu özellikler, Hierapolis’in

⁴Sismik olaylar sonucu yer kabuğu kırılır ve bu kırıklardan yüksek oranda karbondioksit gibi zehirli gazlar dışarıya çıkmaktadır. Bu açıklık Antik Çağ’da yaşayanlar tarafından tanrı Plouton ve Persephone’nin oturduğu yeraltı dünyasının girişlerinden biri olarak tanımlanmıştır. (D’Andria, 2017: 218).

zamanla “kutsal kent” (Hierapolis) olarak adlandırılmasında ve bölgenin dini bir çekim merkezi haline gelmesinde önemli rol oynamıştır. Öte yandan kutsal alanın hem mimari hem de doğal unsurlarının bu kadar güçlü bir biçimde bütünleştirilmesi, burayı yalnızca bir tapınma mekânı değil, aynı zamanda tanrılarla iletişim kurulan özel bir geçiş alanı haline getirmiştir. Bu bağlamda, Apollon Tapınağı’nın varlığı ile Plutonion’un jeolojik ve mitolojik özelliklerinin birleşimi, Hierapolis’i antik dönemin önemli kült merkezlerinden biri olarak öne çıkmasını sağlamıştır (D’Andria, 2020: 102).

Antikçağ insanı için doğa olaylarının büyük bir kısmı henüz bilimsel bilgiyle açıklanabilirlikten uzaktı. Bu nedenle deprem, gaz çıkışı, sıcak su kaynakları ya da volkanik faaliyetler gibi olağanüstü doğa olayları, çoğu zaman ilahi bir iradenin tecellisi olarak yorumlanmaktaydı. Şüphesiz, bu olaylara mantıklı bir açıklama getirilemediği için, yaşananlar tanrısal bir güce atfedilmekteydi. Özellikle yeraltından çıkan zehirli gazlar, ani ölümler ya da sürekli sıcak su gibi etkiler, kutsal ya da korkutucu güçlerin varlığı şeklinde algılanıyordu. Bununla birlikte, bu alanların yarattığı güçlü korku ve dehşet duygusu, insanların bu mekânlardan tamamen uzak durmalarına yol açmamış, aksine bu yerler zamanla dini törenlerin, kehanet seanslarının ve arınma ritüellerinin yapıldığı merkezlerle dönüşmüştür. Dahası antik toplumlar, bu mekânların yalnızca insanlar tarafından kullanılan yapılar değil, aynı zamanda tanrıların yeryüzüne çıkmak ya da tekrar yeraltına dönmek için kullandıkları geçitler olduğuna inanmışlardır. Dolayısıyla, bu alanlar hem insanların tanrılara ulaşmak için kullandıkları iletişim mekânları hem de tanrıların insan dünyasına müdahalede bulundukları kutsal eşikler olarak görülmüştür⁵.

Mitolojide, yeraltı dünyasının hâkimi Hades’in diyarına dönüşünü simgeleyen mekânlar, yalnızca soyut anlatıların değil, aynı zamanda fiziksel coğrafyanın da bir parçası olarak şekillendirilmiştir. Hades’in ölümler diyarına inişinin gerçekleştiği yer olarak kabul edilen birtakım coğrafi alanlar mevcuttur ki bunlar arasında Hierapolis’teki Plutonion mağarası da özel bir yer işgal eder. Söz konusu alan, Apollon Tapınağı’nın hemen yakınında yer alan ve yer altına açılan doğal bir geçit olan Plutonion olarak bilinmektedir. Bu mağara, hem yapısı hem de mitolojik anlamıyla, Hades’in yeraltı dünyasına inişini anlatan efsanelerin simgesi olarak görülmüştür. Hades’in yeryüzünden Persephone’yi kaçırmak için yeraltı dünyasına götürdüğü anlatıya dayanan efsanelerde, bu olayın geçtiği yerin bir mağara olması, Hierapolis Plutonion’u gibi alanlara mitolojik ve dini değer yüklenmesini kolaylaştırmıştır. Görünüşe göre, bu tür mitolojik inançları meşrulaştırmak için doğaüstü hava taşıyan bir mağara ya da sıra dışı bir doğal oluşum yeterlidir. Nitekim Hierapolis’teki Plutonion da bu özelliklere sahiptir (Kreitzer, 1998: 385-389).

Apollon Tapınağı ile bitişiğindeki Plutonion’un bulunduğu bu kutsal alan, öncelikle Anadolu’nun kadim ana tanrıçası Kybele’ye adanmış olup, Apollon bu bölgeye sonradan dâhil edilen bir tanrıdır. Dağların ve mağaraların hâkimi olarak kabul edilen Kybele’nin, yerden zehirli gazların çıktığı bu yarığın ilk kutsal sahibi olduğuna inanılmıştır. Kybele kültü, özellikle termal su kaynaklarına ve yer altı dünyasıyla bağlantılı olduğu düşünülen doğal oluşumlara yakın yerlerde şekillenmiş; bu mağara da öte dünya ile iletişim kurulan bir geçit olarak görülmüştür. Yunan kültürünün bölgeye gelişile birlikte söz konusu mağara yeraltı tanrısı Plouton ile ilişkilendirilmiş, ardından Apollon Tapınağı’nın Plutonion’un hemen yakınına inşa edilmesiyle birlikte Kybele’ye ait kutsal alan Apollon’un tapınma alanının bir parçası hâline gelmiştir. Bu kültürel ve inançsal birleşme, özellikle birinci yüzyılda Apollon ve Kybele’nin birlikte tapınıldığı ortak bir ritüel pratiğini doğurmuş; bu süreçte Kybele rahipleri de kehanet faaliyetlerinde aktif bir rol üstlenmiştir. Nihayetinde coğrafyacı Strabon’un söz konusu mağarayı yeraltı tanrısı Plouton ile ilişkilendirmesi, bu alanın Plutonion olarak adlandırılmasına zemin hazırlamıştır. Zamanla bu isim yerleşik hâle gelmiş, hem yerel halk hem de dışarıdan gelen ziyaretçilerin zihninde bu şekilde yer edinmiştir (Miszczak, 2020: 13, 16-17; Ustinova, 2009b: 85).

Denizli’nin Hierapolis antik kenti sınırlarında yer alan Plutonion Mağarası, bir insanın geçebileceği kadar dar bir girişe sahip olup içeri doğru genişleyen ve derinleşen yapısıyla dikkat çeker. Mağaranın giriş kısmı, yoğun ve kalın bir karbondioksit tabakasıyla kaplı olduğundan içerisi dışarıdan görülemez ve bu alan olası tehlikelere karşı çitlerle çevrilmiştir. Çitlerin dışındaki hava genellikle solunabilir olsa da rüzgârın etkili olmadığı zamanlarda mağaranın içine girilmesi canlılar için tehlike arz eder. Bu durum, Plutonion’un aktif bir fay hattı üzerinde bulunmasından kaynaklanmakta ve bu jeolojik yapıdan salınan toksik gazlar insanlar ve hayvanlar için ciddi riskler oluşturmaktadır (Negri ve Leucci, 2006: 1505-1506). Tapınağın alt kısmındaki yeraltı mağarasında tespit edilen

⁵ Hades’in Persephone’yi kaçırmak için yeryüzüne çıkması ve geri dönmesi buna örnektir. (Pfan, 2014: 96)

yüksek yoğunluklu gaz, dışarı çıktığında güneş ışığı ve rüzgârın etkisiyle seyrelmektedir. Dış alanda, taş oturma bankalarının bulunduğu bölgede gaz birikiminin engellendiği ve bu alanlarda ancak sınırlı düzeyde ve geçici süreyle gaz mevcudiyetinin gözlemlendiği tespit edilmiştir. Gazın yüzeye çıkışı genellikle akşam saatlerinde başlayıp gece boyunca devam etmekte ve sabah güneş ışınlarıyla azalmaktadır. Bu döngü, özellikle zemin üzerindeki böcek ve kuş ölümleriyle belgelenmiş; yerel halk da ölüm fare, kedi, gelincik ve boğulmuş tilkiler gördüklerini bildirmiştir. Bahsi geçen ölümler genellikle rüzgârsız ve güneşsiz zamanlarda meydana gelmiş; hatta bazı böcek türlerinin gündüz saatlerinde bile yüzeyde kalan az miktardaki gaz nedeniyle öldükleri gözlemlenmiştir. Sözü edilen veriler, gazın düşük yoğunlukta dahi küçük organizmalar için ölümcül olabileceğini göstermektedir (Pfanzen vd., 2014: 102-103; Pfanz vd., 2019: 1363). Bu tür doğal oluşumlar, yaydıkları zehirli gazlar nedeniyle mitolojik ve dini anlamlarla özdeşleştirilmiş; yeraltı dünyasının karanlık ve ölümcül atmosferi Hades'in soluğu ya da Kerberos'un⁶ nefesiyle sembolize edilmiştir. Nihayetinde bahsi geçen alanlar, doğaüstü güçlerle ilişkilendirilerek kutsal ve mucizevi mekânlar olarak kabul edilmiştir. Alanların tespitinde hayvanların bölgeye yaklaşmaktan kaçınması veya ani ölümleri etkili olmuş ve rahipler de bu yerleri kutsal ilan ederek oraya dini nitelik atfetmişlerdir (Miszczak, 2020: 5; Pfanz vd., 2014: 93, 97; Pfanz vd., 2019: 1368).

Bunların dışında Hellenistik dönemde Pluton'a adanmış kutsal alanlardan biri olan Hierapolis Plutonion, şifa arayışındaki bireylerin ve kehanet talebinde bulunan hacıların ziyaret ettiği önemli bir merkez olarak öne çıkmıştır. Plutonion'da görev yapan rahipler, hastalara doğrudan fiziksel müdahalede bulunmaktan ziyade, yeraltı tanrılarıyla sembolik bir temas kurduklarına inanılan ritüeller aracılığıyla ruhani bilgiye ulaşmayı amaçlamışlardır. Rahiplerin rüyalar sırasında edindikleri bilgiler doğrultusunda geliştirilen tedavi yöntemleri, şifa niyetine hastalar tarafından uygulanmıştır (Pfanzen vd., 2014: 94-95). Özellikle alanın jeotermal özellikleri ve karbondioksit yoğunluğu, bu kutsal mekânın şifalı niteliğini pekiştirmiştir. Yüksek dozda solunduğunda ölümcül etkilere yol açabilen zehirli gaz, düşük yoğunlukta alındığında ise kan dolaşımını hızlandırıcı etkisi sayesinde özellikle düşük tansiyon sorunu yaşayan bireyler üzerinde olumlu sonuçlar doğurabilmektedir. Bu nedenle gazın doğrudan solunması tehlikeli görülmüş; ziyaretçilerin ritüellere katılırken güvenli mesafede ya da yükseltilmiş platformlarda bulunmaları gerektiği kabul edilmiştir. Aynı zamanda bölgedeki karbondioksit içeren mineralli suların kullanımı da alternatif bir şifa yöntemi olarak değerlendirilmiştir (Pfanzen vd., 2014: 102).

Sözü edilen hususlar, bölgenin hem hacı hem de turistler açısından cazibe merkezi haline gelmesini sağlamıştır. Burada gerçekleştirilen dini ritüeller, şifa arayışları ve kehanet uygulamaları kapsamında düzenlenen kutlama ve şenlikler, bölgenin sosyal ve kültürel açıdan hareketlenmesine neden olmuştur. Bu bağlamda, kutsal kabul edilen alana kurban adamak⁷ isteyen insanlar için canlı hayvan satışı da yapılmaktaydı. Kurban edilmek üzere seçilen hayvanlar tapınağın ön odasına götürülmekte ve burada kısa sürede yaşamlarını yitirmekteydi. Genellikle kuşlar tercih edilmekle birlikte, zaman zaman büyükbaş hayvanların kurban edilmesi büyük bir heyecan ve ilgi uyandırmaktaydı. Böylesi özel günlerde, kurbanlık hayvanlar tapınağın ön odasına taşınır, ardından buradaki zehirli gazın etkisiyle hayatlarını kaybederlerdi. Ancak, özellikle boğa gibi güçlü hayvanların kısa sürede ölmesine karşın hadım⁸ rahiplerin sağ kalması halk arasında büyük bir hayret uyandırmıyordu. Antik yazarlar bu durumu tartışmış; dönemin bilgi birikimi çerçevesinde meseleye çeşitli açıklamalar getirmişlerdir. Bazı yazarlar rahiplerin tanrısal güçlere sahip olduklarına inanmış, bazıları ise onların panzehir kullandıklarını veya belirli önlemler aldıklarını öne sürmüştür. Her ne kadar halk bu durumu doğaüstü bir kudrete atfetmiş olsa da, rahiplerin gazdan korunmaya yönelik geliştirdikleri stratejiler, onların ölümcül doğa olayının farkında olduklarını göstermektedir. Nitekim rahipler, hayvanlardan farklı olarak daha dik bir pozisyonda durarak zehirli gazın etkisinden korunabiliyorlardı. Hatta bu amaçla taşların üzerine çıkarak daha yüksek bir konum elde ettikleri bilinmektedir. Ayrıca derin nefes alıp, nefeslerini tutarak içeri kısa süreli giriş çıkışlar gerçekleştirmekteydiler (Pfanzen vd., 2019: 1368-1369; Pfanz vd., 2014: 110).

Plutonion'un kullanımına ilişkin ritüel uygulamalar Bizans dönemine kadar devam etmiş, ancak bu süreç 4. yüzyıldan itibaren önemli bir değişime uğramıştır. Bahsedilen dönüşümün başlıca iki nedene dayandığı

⁶ Mitolojiye göre Kerberos, ölümlerin yer altından çıkmasını engelleyen bir görevlidir. Üç başı olan bu korkunç cehennem bekçisinin ölümcül kokusu vardır ve tükürüğü dahi zehirlidir. (Pfanzen vd., 2014: 113).

⁷ Kurban alanı ritüel etkinliklerinde çok önemli bir referans noktasıydı. Kullanımda olduğu sürece yeraltı ile ilişkili etkinliklerinde bir sunak olarak işlev görmekteydi. (Semeraro, 2016: 778-779).

⁸ Bu hadım edilme uygulaması, Kybele'nin çoban-sevgilisi Attis'in mitine dayanır. Attis'in kökeni net olmasa da, antik yazarların anlatılarında sürekli değişse de, delilik nöbeti sırasında kendi cinsel organlarını kesmesi anlatının ortak noktasıdır. (Miszczak, 2020: 10).

düşünülmektedir: ilki, bir depremin alanın çökmesine yol açtığı yönündeki görüştür; diğeri ise Hristiyanların bölgeyi bir Pagan tapınağı olarak görmeleri nedeniyle burayı yok etmeye yönelik girişimleridir. Ramsay'e göre, kutsal alan Hristiyanlar tarafından "şeytanın yeri" olarak nitelendirildiğinden bilinçli olarak doldurulmuş ve üzeri kapatılmıştır. Sonraki dönemlerde meydana gelen depremler de bu sürecin tamamlanmasına katkı sağlamıştır. Ancak Plutonion mağarasında bulunan çok sayıdaki kil yağ lambası, alanın en az 6. yüzyıla kadar ziyaret edildiği ve ritüel faaliyetlerinin gerçekleştirildiğini göstermektedir. Eldeki bulgular, mağara girişinin uzun bir süre boyunca erişilebilir olduğunu ortaya koyması bakımından dikkate değerdir. Nitekim 5. yüzyılın sonunda filozof Damascius'un bölgeyi ziyaret ederek mağaraya indiği ve burada bireysel bir deneyim yaşadığı bilinmektedir (D'Andria, 2019: 510). 6. yüzyıla gelindiğinde ise alanın kutsal girişi bir duvarla kapatılmıştır. Bu gelişme, Hierapolis'in artık bir Hristiyan kenti haline gelmesi ve Pagan kültlerinin terk edilmesi sürecinin hız kazanmasıyla doğrudan ilişkilidir. Hristiyanlığın resmi din olarak yaygınlaşmasıyla birlikte, antik dönem tanrılarına adanmış kutsal alanlar ya yıkılmış ya da eski kutsallıkları sembolik olarak ortadan kaldırılmıştır. Hierapolis'teki Apollon Tapınağı'na ilişkin olarak, tapınağın çevre duvarının kısmen söküldüğü ve yerine çeşmenin genişletilerek bu yapının görünümünün gizlendiği anlaşılmaktadır. Bu anlayış doğrultusunda, kentin yeni Hristiyan kimliğini vurgulamak ve Pagan inançlarını halkın hafızasından silmek üzere çok sayıda kilise inşa edilmiş; özellikle Aziz Philippus Kutsal Alanı, yeni dini anlayışın merkezi haline getirilmiştir (D'Andria, 2014: 35, 38; Miszczak, 2020: 20; Panarelli, 2018: 327-331). Nihayetinde St. Philippus kültü, Apollon ve Kybele gibi eski tanrıların sembollerini barındıran Pagan geleneklerine tepki olarak yeniden teşkil edilmiştir⁹.

Sonuç olarak, Hierapolis'teki Plutonion alanı, uzun yıllar boyunca kutsal bir mekân olarak ziyaret edilmeye devam edilmiştir. Mağaranın giriş kısmının ve cephesinin MS 6. yüzyıla kadar ayakta kalmasından bu döneme dek kültlerin varlığını sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Ancak MS 7. yüzyılın ilk yarısında meydana gelen büyük bir depremin ardından kentsel manzara ciddi biçimde zarar görmüş ve bölge önemli bir kırılma yaşamıştır. Buna karşın Plutonion, Orta Bizans döneminde (MS 9.-10. yüzyıllar) yine de sıklıkla ziyaret edilen bir alan olma özelliğini korumuştur. Günümüzde bu kutsal alandan yalnızca mermer basamaklar ile podyuma ait bazı mimari kalıntıların kaldığı bilinmektedir (Panarelli, 2018: 335).

4. SEYYAH ANLATILARI IŞIĞINDA DENİZLİ CEHENNEM KAPISI

Muhtelif dönemlerde çeşitli amaçlarla Anadolu'yu ziyaret eden Avrupalı seyyahlar, bölgedeki antik kalıntılara duydukları ilgi doğrultusunda Hierapolis antik kentini sıklıkla seyahat rotalarına dahil etmişlerdir. Bu seyyahların büyük bir kısmı, Hierapolis ile birlikte ona yakın konumda bulunan Laodikeia'yı da gezmiş ve bu kentlere dair gözlemlerini seyahatnamelerinde ayrıntılı biçimde aktarmıştır. Benzer durumu, antik kaynaklarda geçen ve Hierapolis'in en gizemli yapılarından biri olan Plutonion (Cehennem Kapısı) için söylemek pek mümkün değildir. Birçok seyyah, Plutonion'un yerini tespit edebilmek amacıyla kent içinde araştırmalarda bulunmuş; ancak yapının konumuna ilişkin yeterli bilgiye sahip olmadıklarından farklı alanları kutsal mağara zannederek ziyaret etmiştir. Bu durum, seyyahların bazılarının eserlerinde Plutonion'dan söz etmelerine rağmen tarif ettikleri yerlerin arkeolojik açıdan gerçek Plutonion ile örtüşmediğini ortaya koymaktadır. Öte yandan, bazı seyyahlar ise Hierapolis üzerine detaylı gözlemler sunmalarına rağmen eserlerinde Plutonion'dan hiç söz etmemiş; bu da onların söz konusu yapıyı ya bilmediklerini ya da ziyaret etme imkânı bulamadıklarını düşündürmüştür. Tüm bu durumlar, kutsal alanın antik dönemden itibaren geçirdiği fiziki değişimlerin ve modern dönemde yüzeyde yeterince belirgin olmayışının, seyyahların gözlemlerini sınırlayan ana etkenler olduğunu göstermektedir.

5. ANTİK YAZARLARIN GÖZÜLE PLUTONION

Hierapolis'te yer alan ve antik kaynaklarda "Plutonion" olarak adlandırılan Cehennem Kapısı hakkında en kapsamlı ve detaylı bilgileri sunan, antik dünyanın ilk coğrafyacısı olarak kabul edilen ve aynı zamanda tarihçi kimliğiyle de tanınan Strabon'dur. Strabon, 17 kitaptan oluşan *Geographika* adlı eserinde dünyanın farklı bölgelerini ele almış; Anadolu'ya ise 12., 13. ve 14. kitaplarında yer vermiştir. Bu ciltlerde bugünkü Denizli bölgesine dair verdiği bilgiler, Plutonion'a yönelik aktarımları açısından büyük önem taşımaktadır. Zira Strabon'un söz konusu kutsal alana ilişkin gözlemleri, yalnızca kendi dönemine ışık tutmakla kalmamış; aynı zamanda yüzyıllar sonra bölgeyi ziyaret eden gezginlerin ve araştırmacıların başvurduğu temel referanslardan biri haline gelmiştir.

⁹ Her ne kadar biçimsel bir inanç dönüşümü gerçekleşmiş olsa da, yaklaşık dört yüzyıl sonra bile Hierapolis'te Hristiyanlığın, özünde Pagan inanç sisteminin yalnızca biçim değiştirmiş bir uzantısı olarak kaldığına dair izler gözlemlenildiği bilinmektedir. (Gümgüm, 2012: 153).

Strabon'un, mağaradan çıkan zehirli gazın canlılar üzerindeki ölümcül etkisine ilişkin aktardığı bilgiler, daha sonraki dönemlerde bölgeyi ziyaret edenler tarafından da çeşitli yöntemlerle sınanmaya çalışılmıştır. Ziyaretçilerin bir kısmı, kendilerine yerel rehberler veya halk tarafından Plutonion olarak gösterilen alanlarda, zehirli gazın varlığını test etmek amacıyla serçe gibi küçük hayvanları mağaranın girişine bırakmıştır. Bazı durumlarda yapılan girişimler beklenen sonuçları verse de, çoğu deneme ölümcül etkiyi doğrulayacak ölçüde başarılı olmamıştır. Bu durum, hem Plutonion'un konumuna dair tarihsel belirsizliklere ve hem de gazın gün içerisinde gösterdiği değişikliğe işaret etmektedir.

Strabon, Plutonion'u tarif ederken bu kutsal alanın bir tepenin eteğinde konumlandığını, mağara girişinin dar fakat oldukça derin olduğunu ve çevresinin yaklaşık 15 metre uzunluğunda bir korkulukla çevrili bulunduğunu belirtmiştir (Strabon, 2000: 177-178). Antik yazarın alana dair betimlemesi, günümüzde arkeolojik bulgularla örtüşmekte ve onun gözlemlerinin doğruluğunu teyit etmektedir. Ancak "tepenin eteği" şeklindeki genel bir konum tanımı, yapının kesin yerini belirleme açısından yeterince açık değildir. Bu belirsizlik, yüzyıllar boyunca bölgeye gelen gezginler ve araştırmacılar için Plutonion'un yerini net olarak saptamayı zorlaştırmıştır. Öte yandan Strabon'un, Plutonion ile Apollon Tapınağı arasındaki mekânsal ilişkiye değinmemiş olması da yapının topografik bağlamda doğru biçimde tanımlanmasını engelleyen bir diğer unsur olmuştur. Ayrıca Strabon'un mağarayı yoğun ve puslu bir buharla dolu olarak betimlemesi, söz konusu maddenin gerçekten zehirli gaz (karbondioksit) değil, jeotermal alanlarda yaygın olarak görülen su buharı olabileceği ihtimaline yol açmıştır. Nitekim karbondioksit, renksiz ve kokusuz bir gaz olduğundan insan duyularıyla kolayca algılanamaz (Miszcak, 2020: 8-9). Bahsi geçen etkenler, Plutonion'un yerinin uzun süre boyunca tespit edilememesine, hatta zaman zaman yanlış alanların kutsal mekân olarak tanımlanmasına yol açmıştır.

Öte yandan, Strabon'un *Geographika* adlı eserinde Nysa bölgesindeki Plutonion'un konum ve işlevine yönelik aktardığı genel bilgiler, Plutonionlar hakkında tipolojik bir değerlendirme yapmamıza imkân tanımaktadır. Strabon'un betimlemelerine göre, ölümler diyarına açılan geçitler olarak kabul edilen ve yeraltından zehirli gazların çıktığı bu alanlar, antik dünyada kutsal mekânlar olarak inşa edilmiştir. Cehennem mağaralarının çoğunlukla dini yapılarla çevrili alanlar içerisinde yer aldığı ve bu doğal olayın kutsallıkla ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır. Yeraltından gelen gazlar, yalnızca doğaüstü bir tehlikenin simgesi olarak değil, aynı zamanda şifa, kurban ve kehanet gibi çeşitli dini ritüellerin varlığına da işaret etmektedir. Strabon, Plutonionlara ilişkin anlatılarında hastaların bu alanlara yakın noktalarda bulunarak deneyimli rahiplerin rehberliğinde şifa aradıklarını aktarmaktadır. Özellikle rahiplerin mağarada uyuyarak rüya aracılığıyla tanrılardan mesaj aldığı ve bu yolla tedavi süreçlerine yön verdikleri ifade edilmektedir. Bazı durumlarda ise rahiplerin hastaları mağaraya götürerek onları uzun süreli açlık durumuna soktukları ve böylelikle hastaların kendi rüyaları aracılığıyla şifa bulmalarını sağlamaya çalıştıkları belirtilmektedir. Bununla birlikte Strabon, mağaraya girişin ağırlıklı olarak rahipler tarafından gerçekleştirildiğini, zira bu alanların sıradan insanlar için ölümcül tehlikeler barındırdığını özellikle vurgulamaktadır (Strabon, 2000: 214). Genel olarak değerlendirildiğinde, Strabon'un Hierapolis ve çevresine dair aktardığı bilgiler yalnızca kendi dönemine değil, sonraki yüzyıllarda bölgeyi ziyaret eden gezgin ve araştırmacılara da önemli bir referans kaynağı olmuştur.

Strabon'un ardından, Madauruslu Apuleius ve Cassius Dio da Hierapolis'teki Plutonion hakkında bilgi aktaran antik yazarlar arasında yer almaktadır. Apuleius, yapıya dair yeni bilgi sunmamakla birlikte, Plutonion'daki kişisel deneyimini aktararak bölgedeki olaylara ilişkin genel bir çerçeve çizer. Cassius Dio ise mağaranın önünde yer alan bir sarnıçtan ve üzerinde tiyatronun yer aldığından söz etmektedir (D'Andria, 2014: 43-44). Dio'nun Plutonion'un üzerinde bir tiyatronun bulunduğu dair verdiği bilgi dikkate değerdir; zira bu yapıya ilişkin böylesi detay veren tek antik kaynak kendisidir ve arkeolojik verilere göre Hierapolis'te, Plutonion'un yakın çevresinde tiyatro yapısı mevcut değildir. Bu durum, söz konusu bölgede uzun yıllar boyunca tiyatro benzeri bir yapının izlerinin araştırılmasına neden olmuştur (Miszcak, 2020: 17-18).

Plutonion'a ilişkin bilgiler yalnızca Apuleius ve Cassius Dio ile sınırlı değildir. Filozof Damascius'un bir risalesinde de zehirli mağaraya dair önemli ayrıntılara rastlanılmaktadır. Damascius, hocası Isidoros ile birlikte bölgeyi ziyaret ettiğini belirtir. Metninde, Hierapolis'te Apollon tapınağının varlığından ve bu tapınaktan zehirli mağaraya doğru bir inişin mümkün olduğundan bahseder. Ayrıca, mağaraya girdikten sonra rüya gördüğünü ifade eder. Bu rüyada kendisini tanrıça Kybele'nin eşi Attis olarak gören filozof kendisi onuruna Hilaria Şenliği düzenlendiğini ve Kybele'nin müdahalesiyle yeraltı dünyasından kurtulduğunu anlatmaktadır. Her ne kadar söz konusu rüyanın

gerçekten görülüp görülmediğini bilemesek de rüyada Hades ve Kybele kültlerinin bir araya getirilmiş olması, Plutonion'un inanç sistemi ve mitolojik bağlamı açısından dikkate değerdir. Damascius'un rüyasını meslektaşı Asklepiodotos'a anlatması üzerine, o da yıllar önce aynı mağaraya gittiğini ve orada yaşadığı deneyimleri dile getirir. Buna göre Asklepiodotos, zehirli gazın etkisinden korunmak amacıyla başını paltosuyla sararak mağaraya indiğini aktarmaktadır (D'Andria, 2014: 44; D'Andria, 2019: 510; Miszczak, 2020: 21; Ustinova, 2009b: 84).

Damascius'un anlatımı, antikçağdan günümüze ulaşan Plutonion'a ilişkin son metinsel tanıklıktır. Genel olarak değerlendirildiğinde, antik yazarlar ve filozoflar Plutonion'a dair aktarımlarında kendi bireysel deneyimlerine yer vermekte, bu deneyimleri pagan gelenekleri bağlamında yorumlamakta ve bölgeye dair önemli bilgiler sunmaktadır. Söz konusu anlatılar tarihsel ve kültürel birer tanık olmasının ötesinde Helenistik ve ardından gelen Hristiyanlık dönemlerinde, Kybele ve Hades'e yönelik inançların bölgede varlığını sürdürdüğünü göstermesi bakımından da kayda değerdir.

6.17. YÜZYIL SEYYAHLARININ GÖZÜNDEN PLUTONION

Antik yazarların aktarımlarının ardından, Denizli ve çevresine ilişkin ulaşılabilen en erken dönem kaynaklarından biri, 1668–1671 yılları arasında Küçük Asya'ya seyahat eden din adamı ve bilgin Thomas Smith'e aittir. Smith, seyahat rotası üzerindeki antik kalıntılar ve özellikle Hierapolis hakkında çeşitli bilgiler vermesine rağmen, Plutonion'a dair herhangi bir bilgiye yer vermemektedir (Smith, 1678). Bu tarihten kısa bir süre sonra, 1675–1676 yıllarında bölgeyi ziyaret eden Fransız doktor ve arkeolog Jacob Spon ile İngiliz din adamı ve seyyah George Wheler de Laodikya ve Hierapolis'i görmüşlerdir. Her iki gezgin, Apollon kültüne dair bazı bilgileri kayıt altına almış olmakla birlikte, Plutonion'dan söz etmemişlerdir (Spon ve Wheler, 1678). George Wheler'in daha sonra yayımladığı seyahatnamesinde Hierapolis'e yalnızca yüzeysel biçimde değinmesi, bu yapının o dönemki görünürlüğüne ve ilgi düzeyine dair önemli bir ipucu sunmaktadır (Wheler, 1682: 279). Benzer şekilde, XIV. Louis tarafından arkeolojik keşifler amacıyla görevlendirilen Paul Lucas da 1706 yılında Aydın üzerinden Denizli'ye ulaşmış, ancak asıl hedefi olan Antalya'ya geçmek amacıyla bölgede kısa süre kalmıştır. Lucas, Laodikya'dan kısaca bahsetmekle yetinmiş; Plutonion'a ya da zehirli gazla ilişkilendirilen mağaraya dair herhangi bir bilgi sunmamıştır (Lucas, 1714: 238-240).

Bu veriler ışığında değerlendirildiğinde, Plutonion'un 18. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar erken modern dönem seyyahları ve araştırmacıları tarafından ilgi odağı haline gelmediği ve bu süreçte tanınır bir arkeolojik ya da kültürel yapı olarak öne çıkmadığı anlaşılmaktadır. Antik kaynaklarda yapıya dair detaylı anlatımlar bulunmasına karşın, özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda Hierapolis'i ziyaret eden Thomas Smith, Jacob Spon, George Wheler ve Paul Lucas gibi Batılı seyyahların Plutonion'u eserlerinde zikretmemeleri, yapının o dönem itibarıyla ya tanınmadığını ya da görünür ve erişilebilir olmadığını göstermektedir. Bu eksiklik, aynı zamanda Plutonion'un Avrupa entelektüel çevrelerinde tanınıp tanınmadığına dair kesin bir bilginin bulunmamasıyla da ilişkilidir. Söz konusu dönemde Hierapolis, Apollon kültü başta olmak üzere çeşitli dinsel ve mimari unsurlarıyla dikkat çekmişken, Plutonion'un anılmaması, yapının ya coğrafi olarak fark edilemediğini ya da fiziksel olarak tanınabilir bir durumda olmadığını düşündürmektedir. Plutonion'un yerinin 21. yüzyıla kadar kesin olarak tespit edilememiş olması da söz konusu ilgisizliği açıklayan önemli bir faktör olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, yapının antik literatürdeki yeri ve mitolojik önemi dolayısıyla bazı seyyah ve araştırmacıların farklı dönemlerde Plutonion'un izini sürdükleri, bir diğer ifadeyle onun varlığına ilişkin bir merak geliştirdikleri de bilinmektedir. Ancak söz konusu merak, yapının kesin konumuna yönelik bilgi eksikliği nedeniyle somut gözlemlere ya da yazılı anlatımlara yansımamıştır.

7.18. YÜZYIL SEYYAHLARININ GÖZÜNDEN PLUTONION

18. yüzyılın ikinci çeyreğiyle birlikte Plutonion'a yönelik ilgi fark edilir biçimde artmış ve bu dönemde Denizli'yi ziyaret eden seyyahların yapıya dair gözlemlerini kayıt altına almaya başladıkları görülmüştür. Bu çerçevede adı ilk anılması gereken kişi, 1737–1741 yılları arasında Yakın Doğu'ya gerçekleştirdiği uzun soluklu seyahati kapsamında Denizli'ye de uğrayan İngiliz din adamı ve gezgin Richard Pococke'dur. Pococke, bölgedeki gezileri sırasında Laodikya ve Hierapolis'i ziyaret etmiş; bu antik kentlere ilişkin aktarımlarında özellikle Strabon'un metinlerine başvurarak, onun anlatımlarını kendi gözlemleriyle karşılaştırmıştır. Hierapolis'teki Apollon Tapınağı olduğunu düşündüğü bir yapının önünde yer alan kutsal alanı tarif eden Pococke, bu bölgeye dair ayrıntılı bilgiler vermiştir. Ayrıca yerel halkın kendisine, hayvanlar için ölümcül olduğu söylenen ve içinden buhar çıkan bir mağarayı

göstereceklerine dair söz verdiklerini belirtmiştir. Ancak halk tarafından götürüldüğü yerin, mağara formunda olmayan ve mineral birikimiyle derinleşmiş, suyla dolu bir çukur olduğunu aktarmaktadır. Pococke burada yaptığı deneyde, suyun üzerine bir kuş bıraktığını; halkın iddia ettiği üzere suyun ölümcül olduğunu söylediğini, fakat kuşun hayatta kalması üzerine şüphe duyduğunu ifade etmektedir. Yaptığı deneyden yola çıkarak Strabon'un tasvirleriyle kıyaslama yapan Pococke, getirildiği yerin Plutonion olamayacağını düşünmüştür. Çünkü söz konusu alan bir mağara değildir ve konum olarak da Strabon'un anlattığı gibi bir tepenin altına konumlanmamıştır. Plutonion'un gerçek yeri hakkında şüphelerini sürdüren Pococke, yapının Hierapolis travertenlerinin bulunduğu alanda yer alması gerektiği yönündeki kanaatini belirtmiştir. Ancak gezisi sırasında alanı doğrudan ziyaret edip araştırmadığı için sonrasında bu eksiklikten ötürü duyduğu pişmanlığı da açıkça dile getirmiştir. Pococke'un gözlemleri, yapı hakkındaki merakın bu dönemde canlanmaya başladığını ve araştırmaların yön değiştirdiğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Böylece, önceki yüzyıllarda göz ardı edilen kutsal alan, 18. yüzyılın ortalarından itibaren seyyahların bilinçli gözlemlerine konu olmaya başlamış ve yerinin tespiti yönünde ilk eleştirel sorgulamalar yapılmıştır (Pococke, 1745: 71-81).

Richard Pococke'un gözlemlerinin ardından, 18. yüzyılın ikinci yarısında bölgeyi ziyaret eden birtakım seyyahların da Plutonion'a dair çeşitli aktarımlarda bulundukları görülmektedir. Ancak bu isimlerin yapıya ilişkin verdikleri bilgiler, büyük ölçüde antik kaynaklara, özellikle de Strabon'a dayanan tekrar mahiyetindedir ve özgün gözlemlerden yoksundur. Bu bağlamda sözü edilecek ilk isim, 1764–1766 yılları arasında Batı Anadolu'daki antik kalıntıları incelemek üzere gönderilen İngiliz arkeolog ve seyyah Richard Chandler'dir. Chandler, 1765 yılında gerçekleştirdiği Hierapolis ziyareti sırasında Plutonion hakkında bazı notlar düşmüş; ancak bu notlar Strabon'un tarifinin tekrarından öteye gidememiştir. Her ne kadar Strabon'un anlatımı doğrultusunda Plutonion'u yerinde tespit etmeyi arzuladığını ve yerel bir rehberin bu konuda kendisine yardımcı olacağına dair söz verdiğini belirtse de, seyahat ekibinin karşılaştığı zorbalık nedeniyle bölgeden erken ayrılmak zorunda kalmıştır. Bu nedenle Chandler'ın Plutonion'a dair gözlemleri teorik düzeyde kalmış, sahada doğrulanma imkânı olmamıştır (Chandler, 1971: 176-193, 197-198, 201).

18. yüzyılın sonuna doğru bölgeyi ziyaret eden bir diğer önemli isim ise İngiliz asker, diplomat, casus ve antik eser koleksiyoneri olan William Martin Leake'tir. 1794-1815 yılları arasında İngiliz hükümeti adına Osmanlı topraklarında çeşitli görevlerde bulunan Leake, 1799-1800 yıllarında gerçekleştirdiği Anadolu seyahati kapsamında Hierapolis'e de uğramıştır. Ancak Plutonion'a dair aktardıkları, özgün gözlemlere değil, Strabon'un yanı sıra kendisinden önce bölgeyi ziyaret eden Pococke ve Chandler gibi seyyahların metinlerine dayanmaktadır (Leake, 1824: 342). Bu durum, 18. yüzyılda Plutonion'un entelektüel anlamda bilinirliğinin artmaya başladığını, ancak yapının konum olarak henüz net biçimde tanımlanamadığını göstermektedir. Chandler ve Leake gibi seyyahların ilgisi, Plutonion'un Avrupa düşünce çevrelerinde fark edilmeye başladığını ve arkeolojik anlamda değer taşıyan bir unsur olarak kabul edildiğini ortaya koysa da, henüz alanın doğrudan incelenmesine olanak sağlayacak ölçüde bir erişim mümkün olmamıştır.

8.19. YÜZYIL SEYYAHLARININ GÖZÜNDEN PLUTONION

19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Batı Anadolu'ya, dolayısıyla Denizli'ye yönelen seyyah ilgisinin önceki yüzyıla kıyasla belirgin şekilde arttığı gözlemlenmektedir. Bu dönemde bölgeyi ziyaret eden gezginler arasında Plutonion'a dair özgün gözlemler sunanlar olduğu gibi, bu yapıya hiç değinmeyenler de bulunmaktadır. İlk olarak 1809-1812 yıllarında Küçük Asya'ya seyahat eden Fransız konsolos ve seyyah Louis Alexandre Olivier de Corancez, Denizli'de kısa süre kalmış ve bölgenin antik kentlerine yalnızca yüzeysel bir biçimde değinmiştir (Corancez, 1816: 421-437; Corencezo, 2014: 261-272). Benzer şekilde, 1823 yılında Batı Anadolu'yu gezen İrlandalı gezgin James Emerson Tennent, seyahatinin ardından iki ciltlik kapsamlı bir eser kaleme almış olmasına rağmen, zamanının kısıtlılığı ve yaşadıkları yorgunluk nedeniyle Hierapolis'e yalnızca uzaktan bakmakla yetinmiş ve bu nedenle Plutonion'a dair herhangi bir gözlem aktarmamıştır (Tennent, 1829: 165-184). 1830 yılında Anadolu'ya gelen Jean Joseph François Poujoulat ise seyahatini esasen Haçlı Seferleri'ne dair araştırmalar yapmak amacıyla gerçekleştirmiştir. 2. Haçlı Seferi güzergâhını izlemek isteyen Poujoulat, yaşadığı sağlık sorunları nedeniyle Denizli'ye uğrayamamış ve bu nedenle doğal olarak Plutonion'a da değinmemiştir (Michaud ve Poujoulat, 1841).

1835 yılında Doğu Akdeniz’de gerçekleştirilen jeolojik araştırmalara katılan İngiliz jeolog William John Hamilton, 1836 yılında Denizli’de bir hafta kadar kalmış ve Hierapolis hakkında önceki seyyahların verdiği bilgileri teyit eder nitelikte detaylı betimlemelerde bulunmuştur (Çetin, 2013: 127-142; Hamilton, 1842: 506-528; Hamilton, 2013). Strabon’a sıkça atıfta bulunmasına rağmen, Plutonion veya zehirli gaz hakkında herhangi bir bilgi vermemesi dikkat çekici bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Aynı şekilde, 1838 yılında Küçük Asya’da araştırmalar yapan ve Likya bölgesindeki antik kentlere ziyaretiyle tanınan İngiliz kâşif ve arkeolog Charles Fellows da iki kez Denizli’yi ziyaret etmesine rağmen Hierapolis’e dair aktarımları oldukça sınırlı tutmuş ve Plutonion’a hiç değinmemiştir (Fellows, 1839: 279-289; Fellows, 1840: 256-27; Fellows, 1852: 401-411). 1847–1848 yıllarında Osmanlı topraklarında bulunan Fransız jeolog Auguste Viquesnel de Denizli’ye kısa süreli bir ziyarette bulunmuş, ancak eserinde bu kente çok sınırlı yer ayırmıştır (Viquesnel, 1868: 121, 303, 305-306). Fransız coğrafyacı Vital Cuinet ise 1880–1892 yılları arasında Düyun-ı Umumiye Nezareti’nin genel sekreteri olarak Osmanlı topraklarını gezmiş ve Denizli hakkında demografik, ekonomik ve idarî nitelikte önemli bilgiler sunmuştur (Cuinet, 1894: 614-642). Ancak görev tanımı gereği, Hierapolis ya da Plutonion gibi antik yapılar çalışmasının kapsamı dışında kalmış ve bu nedenle herhangi bir değerlendirme yapmamıştır.

1886 yılında Ege kıyılarını dolaşan Fransız arkeolog ve yazar Gaston Deschamps da Denizli’ye kısa süreli uğramış, halkın gündelik yaşamına odaklanmasına karşın arkeolojik yapılarla ilgili ayrıntılı gözlemler sunmamıştır (Deschamps, 1894: 289-304). Yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise bölgeyi ziyaret eden diğer seyyahlar arasında İngiliz doğa bilimci ve avcı Frederick Courteney Selous, Alman müzeci ve sanat tarihçisi Friedrich Sarre ile Alman coğrafyacı ve seyyah Ewald Banse öne çıkmaktadır. 1894–1897 yılları arasında Batı Anadolu’ya üç kez gelen Selous, avcılık amaçlı gerçekleştirdiği bu ziyaretlerinde Denizli’ye iki defa uğramış, ancak şehre dair yalnızca kısa ve yüzeysel bilgiler vermiştir (Selous, 1900: 5-8, 15). Sarre ise 1895–1896 yıllarındaki Anadolu seyahati çerçevesinde Hierapolis ve Laodikya’yı gezmiş olmasına rağmen, Ortaçağ yapıları üzerine yoğunlaşan araştırmaları nedeniyle Plutonion’a ilişkin herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır (Sarre, 1998: 1-15)¹⁰. Benzer şekilde Ewald Banse da Hierapolis hakkında kısa bilgiler sunmasının yanında Denizli’nin coğrafi koşulları, ulaşım yapısı, üretim araçları ve nüfusuna dair notlarla yüzeysel kalmıştır (Çetin, 2013: 286-291)¹¹.

19. yüzyılda Denizli ve çevresine gelen seyyahlar arasında, bölgedeki önemli antik kentleri gezmekle birlikte Plutonion’a ilişkin sınırlı da olsa gözlem ve değerlendirmeler yapan isimler de bulunmaktadır. Söz konusu seyyahlar, çoğunlukla kendi gözlemlerini daha önceki gezginlerin anlatımlarıyla karşılaştırmalı biçimde sunmuş, ancak çeşitli nedenlerle Plutonion’a ilişkin aktarımlarını ayrıntılandırma imkânı bulamamışlardır. Bu bağlamda adı ilk anılması gereken isim İngiliz din adamı ve gezgin Francis Vyvyan Jago Arundell’dir. Arundell, 1826 yılında bir grup arkadaşıyla birlikte Hierapolis ve Laodikya’yı ziyaret etmiş, daha sonra 1833–1834 yıllarında bölgeye ikinci kez gelmiştir. Gezinin ziyaretinin esas amacı, Yedi Kilise’ye yönelik bir hac yolculuğu gerçekleştirmektir. Arundell, seyahatinde kendisinden önceki seyyahların aktardığı bilgileri alıntılama dışında yer yer karşılaştırmalarda da bulunmuştur. Ancak yolculuğu sırasında hastalanması nedeniyle Hierapolis’e dair sınırlı bilgi verebilmiş, Plutonion’a ise yalnızca kısaca değinmiştir. Özellikle sağlık sorunları nedeniyle bu yapıyı ziyaret edemediğini belirtmesi, Plutonion’a yönelik bireysel ilgisini göstermesi bakımından dikkate değerdir (Arundell, 1828: 2-241; Arundell, 1834b: 110-211; Arundell, 1834a: 147-189; Arundell, 2016). Arundell’in ardından Fransız tarihçi Baptistin Poujoulat, 1836 yılında Haçlı Seferleri üzerine araştırmalar yapmak amacıyla Anadolu’ya gerçekleştirdiği seyahati kapsamında Denizli’ye uğramıştır. Kısa süre kaldığı şehirde Hierapolis ve Laodikya kalıntılarını ayrıntılı biçimde inceleyen Poujoulat, Strabon’un betimlemesine dayanarak Plutonion’u aradığını, fakat mağaranın girişini teşhis edemediğini ifade etmiştir. Esasında Strabon’un bahsettiği taş korkuluğun görüldüğünü, ancak bu alanın mağara girişiyle eşleştirilemediğini belirtmesi, yapının yerinin o dönemde hâlâ belirsizliğini koruduğuna işaret etmektedir (Poujoulat, 1840: 50-67).

19. yüzyılın ilk yarısında Denizli’yi ziyaret eden bir diğer isim Amerikalı araştırmacı Walter Augustus Hawley’dir. Antik kent ve Pamukkale’ye yönelik ayrıntılı bilgiler sunan Hawley, Plutonion’a yalnızca dinî bağlamda değinmiş, bu yapıyı Pagan inançları doğrultusunda şekillenmiş bir “hurafe merkezi” olarak tanımlamakla yetinmiştir. Yaptığı tanımlama, yapının mitolojik çağrışımları ve etkileri üzerinden dönemin entelektüel bakış açısını yansıtmaları nedeniyle önemlidir (Hawley, 1918: 184-200). Yine benzer şekilde 1851 yılında bölgeyi gezen İngiliz din adamı,

¹⁰ Ayrıca eserin orijinal adı için bkz (Sarre, 1896).

¹¹ Eserinin orijinal adı için bkz (Banse, 1916).

tarihçi ve arkeoloji profesörü Henry Christmas, Plutonion hakkında önceki gezginlere referans vererek bilgi sunmuş, fakat kişisel bir gözlem ya da değerlendirmede bulunmamıştır (Christmas, 2012: 138). Bu da dönemin birçok seyyahında görüldüğü gibi Plutonion’a yönelik ilginin sıklıkla ikincil kaynaklara dayandığını kanıtlar niteliktedir.

Bütün bunların dışında, 19. yüzyılın ikinci yarısında bölgeyi ziyaret eden ve Plutonion’a dair daha özgün ve gözlemsel nitelikte bilgiler sunan seyyahlar da bulunmaktadır. Bunlardan biri olan İngiliz ressam ve çizimci Tristram James Ellis, Denizli’yi 1870’li yıllarda ziyaret etmiş ve şehir ile çevresine dair çok sayıda çizim yapmıştır. Plutonion’a ilişkin aktardığı en dikkat çekici bilgi, Strabon’un zamanında boğa ve kuşlar için ölümcül olan kükürtlü buharların artık etkisini yitirmiş olduğudur. Ellis’e göre, bir zamanlar yalnızca kutsal hadımların dayanabildiği bu buhar artık kaynağından çıkmamaktadır (Ellis, 1889: 688-693). Bu gözlem, yapının fiziksel ve doğal özelliklerinin zaman içinde değiştiğine dair önemli bir ipucu sunmaktadır. Benzer biçimde, 1861-1885 yılları arasında ticari ve iktisadi amaçlarla¹² uzun bir seyahat gerçekleştiren İngiliz iktisatçı William Cochran da Denizli’ye uğramış ve Hierapolis üzerine ayrıntılı bilgiler vermiştir. Cochran, tiyatronun altındaki alanda Plutonion’un tanımlandığını ve bu yerin büyük, parçalanmış taşlarla dolu olduğunu aktarmaktadır. Ayrıca, bu bölgenin arkeolojik olarak tanımlanabilmesi için çok sayıda işçinin çalışmasına ihtiyaç duyulduğunu belirtmesi (Cochran, 1887: 242-256), alanın hem fiziksel hem de yapısal açıdan ne denli zorlayıcı olduğunu ortaya koymaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde, 19. yüzyılda Plutonion’a dair bilgi sunan bu gezginler, yapıya olan bireysel ilgilerini dile getirmiş, zaman zaman sınırlı gözlemler aktarmış, ancak çoğunlukla önceki kaynaklara dayanarak bilgi vermiştir. Bununla birlikte, bazı seyyahların alana yönelik gözlemlerinde yapının doğasında yaşanan fiziksel ve işlevsel dönüşümler dikkat çekmektedir. Bahsi geçen anlatımlar, Plutonion’un yerinin belirlenmesinde yaşanan güçlükler kadar, yapının dönemin bilimsel ve entelektüel çerçevesi içinde nasıl algılandığını da gözler önüne sermektedir.

Plutonion hakkında hiç söz etmeyen ya da yalnızca yüzeysel ve kısa aktarımlarda bulunan gezginlerin ardından, bu yapıya özel bir ilgi duyan, onu tanımlama ve yerinde gözlemlene gayreti taşıyan seyyahların anlatıları, araştırmamız açısından esas önem atfedilen kaynaklardır. Bu bağlamda öne çıkan isimlerden ilki İngiliz mimar, arkeolog ve aynı zamanda antik eser koleksiyoncusu olan Charles Robert Cockerell’dir. Cockerell, 1810-1817 yılları arasında gerçekleştirdiği Türkiye ve Yunanistan seyahati kapsamında Denizli’ye de uğramış ve Plutonion’a yönelik gözlemlerini detaylı biçimde aktarmıştır. Cockerell, öncelikli olarak bulunduğu ülkeyi kanunsuz ve vahşi insanlarla dolu olarak tanımlamış ve bu nedenle de Denizli’de fazla kalmadığını ifade etmiştir. Diğer yandan Hierapolis’te kendisinden önce mağarayı arayan gezgin Chandler’ın izinden giderek Plutonion’u bulmaya çalıştığını belirtmektedir. Rehberi tarafından pınar yakınlarında bir alana götürüldüğü ve burada, kuşların havadaki dumana kapılarak yere düştüğü bilgisini aldığını aktaran Cockerell, bölgede çeşitli hayvan kemikleri ile birlikte dört kuş kemiği bulması üzerine kendince bir değerlendirmede bulunur. Yaptığı değerlendirmeye göre Cockerell, kemiklerin gezginlerin dikkatini çekmek amacıyla bilinçli olarak oraya yerleştirilmiş olabileceğini düşünse de, Chandler’ın 1765 yılındaki ziyaretinden sonra bölgeye gelen ilk kişinin kendisi olduğu bilgisini aldığını belirtir. Bu nedenle, sırf kendisine gösteri olsun diye kısa süre içinde böylesine sahte düzenlemenin yapılmasının mümkün olmadığı sonucuna varır. Yaptığı çıkarımı takiben, Strabon’un aktardığı deneyi birebir uygulamak üzere ertesi gün, ağanın adamının eşliğinde bir tavuk satın alarak mağara girişine bırakır. Ancak yarım saat sonra tavuğun¹³ canlı şekilde dışarı çıkması üzerine, söz konusu mağaranın gerçek Plutonion olup olmadığı konusunda şüpheye düşer. İçinde bulunduğu şüphenin kaynağı olarak ise ya yanlış mağarada bulunduğu ya da o gün havanın rüzgârlı ve yağışlı olmasının zehirli gazın etkisini azaltmış olabileceği ihtimallerine dayandırır. Gezin, aynı akşam ağanın kendisine Plutonion’a dair başka bir hikâye aktardığını bildirir. Ağa, gerçek mağaranın yaklaşık bir saat mesafede bulunduğunu ve mağaranın içinde bir köprü ile köprünün ardındaki odada hazine saklı olduğunu iddia eder. Bahsettiği hazineyi siyah bir adamın koruduğu, bu nedenle de mağaraya giren pek çok maceracının korkunç şekilde öldüğü şeklinde sonlandırır. Cockerell, ağanın bu efsaneyi anlatırken halk arasında yaygın olan horoz ve boğa öyküleri ile benzeri saçmalıklarla sürdürdüğünü belirtir. Sonuç olarak, Cockerell, hikâye üzerine mağarayı bizzat görmek için bir rehber talep ettiğini, ancak ağanın çeşitli bahanelerle bunu engellemeye çalıştığını ve yaptığı engellemeler sonucunda mağaraya gitmekten vazgeçtiğini ifade eder (Cockerell, 1903: 147-152). Cockerell’in yaşadığı deneyim, Plutonion’a yönelik erken dönem seyyah ilgisinin hem bilimsel gözlem hem de yerel mitlerle harmanlanan halk anlatılarıyla şekillendiğini göstermesi bakımından önemlidir.

¹² Kendisi ipekböcekçiliğine dair araştırma yapmaktadır ve gezdiği yerlerde ipekböceği ve üretiminin başlatılması üzerinde çalışmıştır. Gezinin asıl amacı, Levant’ta uygulandığı şekliyle ipek kültürünün olanaklarını göstermek ve süreçlerini açıklamaktır.

¹³ Cockerell, deney sırasında tavuğun ölmemesi sonucunda onu akşam yemeğinde yediklerini yazmaktadır.

Hierapolis Plutonion'u hakkında daha önceki gezginlerin aktarımlarında gözlenen belirsizlikler ve yüzeysel gözlemlerin ardından, Léon de Laborde'un 1826 yılında gerçekleştirdiği ziyareti, söz konusu yapıya dair daha dikkat çekici ve deney temelli bir yaklaşım sergilemesi bakımından önem arz etmektedir. Babasıyla birlikte bölgeye gelen Fransız arkeolog ve seyyah Laborde, Plutonion'a dair izlenimlerini yazmakla kalmamış, aynı zamanda bu gizemli yapının doğasını anlamaya yönelik girişimlerde bulunmuştur. Laborde'un anlatımına göre, Plutonion'un antik kaynaklardaki tariflerine uygun şekilde, yayılan gazın bir boğayı öldürecek kadar güçlü olduğu ifade edilmektedir. Bununla birlikte gezgin, gazın hadımlar ve özellikle de rahipler üzerinde etkisiz olmasının "safılık" kavramı ile açıklanmasını eleştirel bir dille değerlendirir; böylesine çocuksu ve gerçekdışı bir yetinin antik dünyada kutsallıkla ilişkilendirilmesini akıl dışı bulur (Laborde, 1838: 80-84). Nihayetinde Laborde yaklaşımıyla, Plutonion'a dair geleneksel anlatıları sorgulayan seyyahlar arasında yer alır.

Önceki yüzyıllarda Strabon ve Cassius Dio gibi antik yazarların mağaradan yalnızca söz etmekle kalmayıp, serçeler üzerinde gerçekleştirdikleri deneylerle zehirli gazın varlığını kanıtlamış olmaları, Laborde'un da dikkatini bu yapıya yöneltmiştir. Laborde, kendi ifadesiyle, eğer söz konusu deneyler yapılmamış olsaydı, mağaranın yanından fark etmeden geçip gideceğini dile getirerek antik yazarların gözlemci rolüne işaret eder. Ancak yanında deney yapmak üzere canlı kuş bulunmadığı için doğrudan aynı yöntemi uygulayamaz. Bunun yerine Strabon'un betimlemesine dayanarak kaynayan suyun biraz ilerisinde yerin altına sızdığı noktayı Plutonion olarak tanımlar. Laborde'a göre burası, hem fiziksel konumu hem de doğal özellikleri itibarıyla Plutonion'un kendisidir. Yerel halktan edindiği bilgilere göre, bu bölgedeki zehirli buharın düzensiz aralıklarla ortaya çıktığı ve yaklaşık on yedi yıldır etkisini yitirdiği yönünde anlatılar mevcuttur. Ancak Laborde, halk anlatılarına dayanmak yerine gözlemlerini deneysel yollarla doğrulamak ister. Bu amaçla, yanında bulunan köpeğini kaynağa daldırır ve uzun bir süre orada tutar. Dahası kendisi de yüzünü kaynağa yaklaştırarak doğrudan gazla temas eder. Gözlem sonucunda, ne köpekte ne de kendisinde herhangi bir zehirlenme belirtisi gözlemlenmemesi üzerine, gazın etkisinin ortadan kalkmış olabileceği kanaatine varır. Üstelik söz konusu kaynağın etrafındaki yosunları yiyen develeri de görmesi, mevcut savını destekler niteliktedir. Ne var ki ertesi gün yaşanan gelişmeler düşüncelerini sorgulamasına neden olur. Buna göre kaynağın yakınında ölü bir kuş bulunması ve su çeken hizmetkârlarının baygınlık geçirmesi üzerine Laborde, bir önceki gün etkisiz olduğunu düşündüğü gazın ertesi gün ölümcül hale gelme nedeninin sorgular. Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus, gezginin karşılaştığı durumun yerel halk tarafından açıklanamaması ve söz konusu olaya ilişkin herhangi bir geleneksel inanç ya da efsanenin bulunmamasıdır. Laborde, yaşadığı çelişkinin yalnızca bilimsel bir zeminde açıklanabileceğini vurgulayarak, olayın aydınlatılması için bilim insanlarına çağrıda bulunur. (Laborde, 1838: 84-87).

Laborde'un gözlemleri ve deneysel girişimleri, Plutonion'a dair antikçağdan bu yana devam eden mistik ve kehanet temelli yaklaşımların yerine akılcı ve deneysel bir yöntemi koyması bakımından önemlidir. Özellikle, hadım rahiplerin gazdan etkilenmemesine yönelik eleştirisi ve bunu doğaüstü bir bağışıklıkla açıklamayı reddetmesi, onun bu yapıya yönelik sorgulayıcı tutumunun bir yansımasıdır. Benzer şekilde, Plutonion'un yerini yalnızca tariflerle değil, deneyle de doğrulamaya çalışması, onun gözlemlerine ayrı bir bilimsel değer kazandırır. Öte yandan kendi hayvanını deney aracı olarak kullanmaktan çekinmemesi ve kendisini riske atarak gazın etkisini sınaması, deney ve gözlemlere dayalı bir araştırma anlayışının göstergesidir. (Miszczak, 2020: 31). Bu noktadan hareketle, Laborde'un Plutonion hakkında aktardıklarının, yalnızca bir gezginin merakını değil, aynı zamanda bilimsel bir açıklama arayışını da yansıttığı söylenebilir. Onun bilim insanlarına yönelttiği çağrı, bu konuda dile getirilen ilk rasyonel taleplerden biri olarak değerlendirilmelidir. Nitekim yaptığı çağrının cevapsız kalması uzun sürmeyecek; Plutonion'un doğasına dair bilimsel açıklama, kısa bir süre sonra Charles Texier tarafından yapılacaktır.

Hierapolis Plutonion'una dair anlatılar arasında, 19. yüzyılın ilk yarısında bölgeyi ziyaret eden Charles Félix Marie Texier'in gözlemleri ve değerlendirmeleri, yapıya ilişkin bilimsel açıklamaların başlangıç noktası olarak öne çıkar. Fransız tarihçi, mimar, arkeolog ve gezgin kimliğiyle tanınan Texier, 1833 yılında Anadolu'ya yaptığı keşif gezisi çerçevesinde Hierapolis'e de uğramış ve Plutonion hakkında dönemin şartlarına göre oldukça rasyonel bir değerlendirme yapmıştır. Plutonion'un yerini Hierapolis tiyatrosunun altı olarak belirtmesinin yanı sıra yapıya dair konum bilgisi vermekle kalmaz; zehirli gazın doğasına ilişkin bilimsel temelli bir açıklamada bulunur. Yaptığı açıklama onu önceki gezginlerin efsanevi anlatıları üzerine çıkarmıştır. Strabon'un tarifini doğrudan aktaran Texier, antik yazarların anlattığı üzere mağara ağzının etrafının parmaklıklarla çevrili olduğunu ve buradan zehirli buharların yükseldiğini teyit eder. Ancak bu buharın kaynağını doğaüstü güçler ya da kutsal addedilen özelliklerle

açıklamak yerine, modern kimya bilgisi çerçevesinde değerlendirmeyi tercih eder. Ona göre, mağaradan çıkan ve sudan ziyade yoğun olarak gaz şeklinde yayılan madde, karbondioksittir. Havadan daha ağır bir yapıya sahip olan bu gaz, çukur alanlarda birikerek burada bulunan hayvanların ölümüne neden olmaktadır. (Texier, 2002: 388-389).

Bu açıklamasıyla Texier, Plutonion'un ölümcül etkisini mistik ya da dinsel anlamlandırmalardan uzaklaştırarak bilimsel bir düzleme oturtur. Özellikle hadım rahiplerin gazdan etkilenmemelerine yönelik antik kaynaklarda yer alan anlatıları "hokkabazlık" olarak nitelendirir ve böylesi eylemlerin fiziksel gerçeklikten ziyade aldatıcı gösteriler olduğunu öne sürer. Bu tutumu, daha önceki gezginlerden Laborde'un da benimsediği rasyonalist tavrın Texier nezdinde sistematik bir açıklamaya dönüştüğünü gösterir. Plutonion'un yerinin daha önceki gezginler tarafından bulunamamasına da değinen Texier, yapının zamanla köylüler tarafından doldurularak kapatılmış olabileceği düşüncesindedir. Kendisinin de uzun süre boş yere aradığını ifade etmesi, bu ihtimali güçlendirmektedir. Ancak Plutonion'un fiziksel olarak tespit edilememesi, onun zehirli gazına ilişkin yapılan açıklamanın değerini azaltmamaktadır. Aksine, Texier'in yorumları, 18. yüzyılın ikinci yarısında Antoine Lavoisier tarafından keşfedilen kimyasal bulgularla örtüşmesi bakımından oldukça kıymetlidir. Modern kimyanın babası olarak anılan Lavoisier'in yaptığı deneylerde, kapalı alanlarda yoğunlaşan karbondioksitin insan ve hayvanlar üzerinde sersemletici, hatta öldürücü etkilere neden olduğu tespit edilmiştir. Nitekim Texier'in açıklamaları, Lavoisier'in bu bilimsel bulgularına dayanmaktadır (Miszczak, 2020: 29).

Bu noktada Texier'in katkısı, Plutonion'un doğasına yönelik yüzyıllardır süregelen doğaüstü anlatılara bilimsel bir karşılık getirmiş olmasıdır. Yapı her ne kadar yerinde gözlemlenememiş olsa da, mağaradan çıkan gazın kimyasal özelliklerinin doğru biçimde teşhis edilmesi, Plutonion'un gizeminin çözülmesinde bir dönüm noktası oluşturur. Diğer yandan Texier'in ardından bölgeye gelen ziyaretçi profilinin değişmeye başladığı gözlemlenmiştir. Bu kapsamda yalnızca meraklı seyyahlar değil, doğrudan araştırmacılar ve doğa bilimciler de bölgeyi ziyaret etmeye başlamıştır. Söz konusu gelişme, Plutonion'un bir doğa harikası olarak bilimsel ilgiyi de üzerine çektiğini göstermektedir. Bununla birlikte, 19. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu'daki demiryolu ve karayolu ağlarının gelişmesi, bölgenin ulaşılabilirliğini artırmış ve Hierapolis'i daha sık ziyaret edilen bir konum haline getirmiştir. Ancak her ne kadar ziyaretçi sayısı artsa da, gelenlerin büyük bir kısmının Plutonion'dan habersiz oldukları görülmektedir. Nitekim gezginlerin ve turistlerin ilgisi, antik yapının kendisinden ziyade, Pamukkale travertenleri ve Antik Havuz'a yönelik olmuştur (Miszczak, 2020: 30-31). Texier sonrası dönemde bölgeye gelen pek çok seyyahın eserlerinde de bu yönelim açıkça gözlemlenmektedir. Ne var ki Plutonion'un bilimsel bir açıklamaya kavuşması, ona yönelik ilgiyi kısa vadede artırmakla birlikte, uzun vadede daha çok yerel halk ve arkeologlar dışında göz ardı edilen bir yapı olarak kalması durumunu değiştirmemiştir.

Plutonion'a ilişkin zehirli gaz meselesi, 19. yüzyılın ilk yarısında yalnızca Charles Texier tarafından değil, aynı zamanda İrlandalı din adamı, gezgin ve yazar Robert Walsh tarafından da bilimsel bir yaklaşımla ele alınmıştır. Her ikisinin de zehirli gazı kimya bilgisi çerçevesinde açıklama çabası, bu doğa olayının doğaüstü güçlerle ilişkilendirildiği anlatı geleneği yerine rasyonel ve bilimsel bakış açısı getirilmesinin başlangıcı olmuştur. Ancak, bu bilimsel açıklamaların kronolojik önceliği konusunda kesin bir yargıya varmak güçtür. Texier'in Hierapolis'e geliş tarihi 1833 yılı olarak açık bir şekilde belgelenmişken, Robert Walsh'ın Batı Anadolu gezisi 1830-1835 yılları arasına tarihlense de Denizli'ye kesin olarak ne zaman ulaştığı bilinmemektedir. Üstelik bu bilgi, Walsh'ın kendi eserinde de belirtilmemiştir ve onun Texier'in açıklamalarına erişim sağladığına dair de bir işaret bulunmamaktadır. Her iki ismin de Plutonion'a yönelik benzer açıklamalarda bulunmuş olmaları, dönemin bilimsel bilgi birikiminin ve gözleme dayalı araştırmanın ulaştığı ortak anlayışı göstermesi açısından kayda değerdir.

Robert Walsh, 1821-1824 ve 1830-1835 yılları arasında papaz sıfatıyla İstanbul'da bulunmuş ve bu süreçte İngiliz mimar ve ressam Thomas Allom ile birlikte Batı Anadolu'ya uzanan bir keşif gezisine çıkmıştır. Allom, ziyaret edilen bölgelerin görsel betimlemelerini gerçekleştirirken, Walsh da söz konusu bölgeler hakkında detaylı açıklamalar kaleme almıştır. Antik kentlere odaklanan bu gezi kapsamında Hierapolis de ziyaret edilmiştir. Walsh, Hierapolis'in dikkat çekici ve zararlı bir gaz çıkışıyla tanındığını belirtmiş; bu niteliği nedeniyle alanın, mitolojik anlamda yeraltı dünyasına açılan bir geçit olarak kabul edilen Plutonion ile özdeşleştirildiğini yazmıştır. Anlatımında, Plutonion'un bitişikteki dağ yamacında yer alan bir oyuk olduğunu, oyukun önünde yer alan düzlüğün ise sürekli olarak yoğun bir buhar tabakası ile kaplandığını ifade eder. Gözlemlerini, İtalya'nın Napoli kenti yakınlarında bulunan ve benzer

bir duruma sahne olan Grotta del Cane (Köpek Mağarası) ile karşılaştırması dikkate değerdir. Her iki bölgede de karbondioksit yoğunluğu nedeniyle yalnızca kuşlar değil, iri yapılı hayvanlar dahi kısa sürede etkilenerek yere yığılmakta ve bu durum, alanın “doğaüstü” olarak nitelendirilmesine neden olmaktadır. Ancak Walsh, bu fiziksel olguların rahipler tarafından mucize şeklinde sunulmasını aldatmaca olarak yorumlamaktadır. Ona göre, böylesi eylemler halkın gözünde dinsel bir kutsiyet yaratmakla birlikte, gerçekte oldukça basit bir fiziksel açıklamayla çözülebilecektir. Netice itibarıyla Walsh, her iki mağarada yaşanan buhar kaynaklı ölümleri karbondioksit gazı ile ilişkilendirir. Ona göre, gaz yoğunluğu ve ağırlığı itibarıyla çok fazla yükselemediğinden başları gazın içine giren canlılar solunum yolu ile etkilenip boğulmuş; dik şekilde yürüyen insanlar ise daha yukarıdaki temiz hava tabakasında kaldıklarından dolayı herhangi bir kötü etkiye maruz kalmamışlardır (Walsh, 1839: 70-71).

Robert Walsh’ın Plutonion’a dair yaptığı bu gözlem ve açıklamalar, Texier’in değerlendirmeleriyle büyük ölçüde örtüşmektedir. Her iki gezgin de, fiziksel bir doğa olayının dinsel ritüellerle gizemli bir hale getirilmesine karşı eleştirel ve bilimsel bir bakış açısı geliştirerek, bu yapının antikçağdan itibaren sahip olduğu doğaüstü imajını sarsmışlardır. Bu yaklaşımları, 19. yüzyılda doğa tarihi, jeoloji ve kimya gibi alanlarda artan bilgi birikiminin arkeolojik ve coğrafi gözlemlerle nasıl bütünleştirildiğini de açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca, söz konusu anlatılar yalnızca Plutonion’un gizemini açıklığa kavuşturmakla kalmamış, aynı zamanda bilimsel yöntemin arkeolojik alanlara uygulanabilirliğini de ortaya koyarak modern arkeolojinin temellerine katkıda bulunmuştur.

Hierapolis ile İtalya’daki mağaraların karşılaştırılması örneği Rus diplomat ve jeolog olan Pierre de Tchihatcheff tarafından da verilir. Bu doğrultuda Tchihatcheff’in 1847-1858 yılları arasında gerçekleştirdiği Anadolu gezisi sırasında Hierapolis’e uğrayarak yaptığı gözlemler, önceki araştırmacılarla paralel bir çizgide ilerlemiştir. Tchihatcheff, bölgedeki traverten oluşumları hakkında ayrıntılı bilgiler vermekle kalmamış, aynı zamanda Strabon’un Plutonion’a ilişkin betimlemesini de aktarmıştır. Gezginin, özellikle zehirli gazların etkilerine dair yaptığı yorumda, Strabon’un tanımladığı Plutonion’un, İtalya’daki Grotta del Cane gibi karbonik asit gazıyla dolu yerlerle aynı kategoriye alınabileceğini belirtmiştir. Ancak onun asıl katkısı, bu tür doğal açıklıkların zamanla çeşitli jeolojik nedenlerle kapanabileceğine veya işlevini yitirebileceğine dair getirdiği varsayımlardır. Yer altı kanallarının tıkanması, suyun gazı emmesi ya da gazın farklı yönlerde kaçması gibi olasılıkları göz önünde bulunduran Tchihatcheff, Plutonion’un zaman içinde etkisini kaybetmiş olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur. Bu gerekçelerden dolayı da Strabon’un bahsettiği mağarayı boş yere aradığını çünkü Plutonion’un etkisini yitirmiş ya da dolmuş olabileceği olasılığına dayanarak açıklar. Ayrıca, hadım rahiplerin zehirli gazdan etkilenmemesine dair açıklamalarda da bulunmuş ve onların başlarını yukarıda tutmaları sayesinde bu ağır gaz tabakasından korunmuş olabileceklerinden bahsetmiştir (Tchihatcheff, 1853: 344-356).

Zehirli gaz meselesine ilişkin beyanlar bu dönemde giderek daha fazla bilimsel temellere dayandırıldığından, sonraki seyyahlar da bu bilgi birikimini daha rahat ve güvenle aktarmaya başlamıştır. Örneğin, İngiliz gezgin Edwin John Davis, 1872 yılında gerçekleştirdiği Anadolu gezisi kapsamında Denizli’yi ziyaret etmiş ve Hierapolis’teki karbondioksit birikintilerinin varlığını kolaylıkla aktararak ayrıntılı bir açıklama yapmıştır. Buna göre Davis, karbondioksitin bölgede yalnızca tek bir noktada değil farklı alanlarda da görülebileceğini belirtmiştir. Böylece zehirli gaz durumuna dair yerel anlatıların ötesine geçerek meseleyi daha geniş bir jeolojik bağlama yerleştirmiştir. Davis’in aktardığına göre, yeryüzündeki herhangi bir çukurda karbonik asit gazı birikebilir ve bu gaz, kaynağın dibinden kabarcıklar halinde yükselerek yüzeye doğru ilerler. Gümüş parçacıkları andıran gaz kabarcıkları, özellikle hareketsiz alanlarda yoğunlaşarak ölümcül etkilere neden olabilir. Gezginin açıklamaları, yalnızca bilimsel gözleme dayanmakla kalmaz, aynı zamanda halk arasında bu gaz kaynaklarına atfedilen mitolojik anlatılara da yer verir. Bölge halkı, bahsi geçen kaynaklarda yıkanırken birçok kişinin boğulduğunu ve bunun nedenini kaynağın içindeki bir varlığın onları çekmesine bağladıklarını anlatır. Ayrıca gezgin suların ve toprağın yaydığı buharın bazen çok yoğun ve ölümcül olabilmesine dayanarak arkadaşlarının alana su içmek için gelen ölü hayvanları gördükleri bilgisine yer verir (Davis, 2006; Davis, 1874: 89-134, 259-286). Davis’in gözlemleri, önceki gezginlerin değerlendirmeleriyle örtüşmekle birlikte, konuya yeni bakış açıları da kazandırır. Özellikle Plutonion’un yalnızca tek bir noktadan ibaret olmayabileceğine dair görüşü, bölgedeki gaz çıkışlarının daha geniş bir coğrafi alana yayılma ihtimalini gündeme getirir. Ayrıca gezginin seyahatnamesine eklediği ve Plutonion’un konumuna dair çekilmiş olan fotoğraf, bu konuda görsel belge sunan ilk kaynaklardan biri olarak dikkat çeker. Söz konusu fotoğrafta Plutonion, Apollo Tapınağı’nın yanında konumlandırılmıştır ve bu görüş, 21. yüzyılın başlarında gerçek yerin kesin olarak belirlenmesine kadar literatürde genel kabul görmüştür.

Edwin John Davis'in Hierapolis'e dair gözlemleri sonrasında bölgeye yönelik bilimsel ilginin artmasıyla birlikte, alan daha sistematik biçimde incelenmeye başlanmış ve kısmi kazılar gerçekleştirilmiştir. Bu gelişmenin dikkate değer örneklerinden biri, İskoç arkeolog ve coğrafyacı William Mitchell Ramsay'ın 1880 yılında Batı Anadolu'da gerçekleştirdiği araştırmalardır. Bölgeye birden fazla kez seyahat eden Ramsay, Hierapolis'e ilişkin değerlendirmelerine antik kaynaklardan, özellikle Strabon'un aktarımlarından hareketle başlamış ve Plutonion'u bu çerçevede ele almıştır. Frigya'da benzer doğa oluşumlarının da bulunduğunu belirten Ramsay, Ammianus Marcellinus'un anlatısına dayanarak Plutonion'un Hristiyanlar tarafından 4. yüzyılda kasıtlı olarak doldurularak işlevsiz hâle getirilmiş olabileceğini ileri sürmüştür. Plutonion'da görev yapan ve zehirli gazdan etkilenmeyen rahiplerin durumunu ise dini bir perspektifte yorumlayarak onların hadım edilmeleri yoluyla tanrıya daha yakın kabul edildiklerini ve bu sayede kutsal mekânda bulunmalarının meşrulaştırıldığını ifade etmiştir (Ramsay, 1890: 40-50, 80-88; Ramsay, 1960; Miszczak, 2020: 31-32).

Ayrıca Apollo Tapınağı ile Plutonion arasındaki ilişkiye dikkat çeken Ramsay, burada görev yapan *semeiaphoroi* adlı dini topluluğu bir tür kardeşlik örgütü olarak değerlendirmiştir. Bahsi geçen grubun temel işlevlerinden birinin gezginlere misafirperverlik sunmak olduğunu belirtir. Ramsay, söz konusu dini yapıyı yalnızca Antik Çağ ile sınırlı tutmayarak, Anadolu'daki sosyo-dini organizasyonlarla karşılaştırmalı bir perspektif geliştirmiştir. Buna göre *Semeiaphoroi* topluluğunu, Selçuklu döneminde Anadolu'da varlık gösteren bazı dinsel birliklerle ilişkilendirir. Her ne kadar bu görüşü kurgusal olsa da dinsel yapıların tarihsel sürekliliğine işaret etmesi açısından dikkat çekicidir. Seyyahın daha önemli katkılarından biri ise Anadolu'daki köy sistemine dair geliştirdiği gözlemlerdir. Ona göre, Hierapolis çevresindeki bu düzen neredeyse tamamen dinin egemen olduğu bir yapıdaydı; Apollo'nun kutsal alanı köylüler için ilahi bir merkez sayılıyor, tanrının söyledikleri rahipler aracılığıyla aktarılıyor ve bu görevler belirli aileler içinde kalıtsal olarak aktarılıyordu (Ramsay, 1890: 40-50, 80-88; Ramsay, 1960; Miszczak, 2020: 31-32). Ramsay'ın gözlemlerine eş Agnes Dick Ramsay da seyahat notlarıyla dolaylı katkı sağlamıştır. Anadolu yolculuğunda ona eşlik eden Agnes Ramsay, notlarında Denizli'den kısaca söz etse de, bölgenin coğrafyası ve havasını etkileyici bir biçimde tasvir etmiştir. Kula'nın karşısındaki dağları izlerken siyah, volkanik konileri fark eden Ramsay, bu sessiz ve güneşsiz manzarayı dumanlı dağlarla birlikte kasvetli ve ürkütücü bulmuştur. Gördüğü bu ıssız ve etkileyici doğa görüntüsünü cehennem kapısına benzeten Agnes Ramsay, böylece bölgenin mitolojik anlamlarına görsel ve duygusal bir yorum katmıştır. (A. Ramsay, 2015: 115-127, 192).

Hierapolis'e yönelik seyyah gözlemlerinin anlatımında son halka, 1950 yılında bölgeyi ziyaret eden İngiliz dilbilimci William Charles Brice'e aittir. Türkiye'ye gerçekleştirdiği arkeolojik keşif gezisi kapsamında Hierapolis harabelerini gezen Brice, Strabon'un tasvirlerine büyük ölçüde benzeyen bir boşluk alanına ulaşmış ve bu alanı bizzat deneyimlemiştir. Anlatımına göre, içine girdiği boşluk karbondioksit gazıyla yoğun bir şekilde doludur. Öyle ki yaktığı kibrit hemen sönmüş ve içeride soluk almak neredeyse imkânsız hâle gelmiştir. Brice, yapının alt kısmının yeşil balçıkla kaplı olduğunu ve bu alanda bir boşluğa düşerek ölmüş koyunlara ait kemiklerin bulunduğunu belirtmiştir. Her ne kadar söz konusu alanın Strabon'un bahsettiği Plutonion ile aynı yer olduğuna dair kesin bir kanıt olmadığını belirtse de burada da benzer zehirli gazın varlığını haber verir. Verdiği bilgi Hierapolis'te birden fazla gaz çıkışlı alan, dolayısıyla potansiyel birden fazla Plutonion olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir. Böyle bir varsayım, yalnızca içlerinden birinin Hades'e adanmış kutsal alan olarak işlev görmüş olabileceği sonucunu doğurur. Brice'in değerlendirmelerinde, kendisinden önceki seyyahlardan farklı olarak, rahiplerin zehirli gazdan etkilenmemesini doğrudan bağışıklık kazanımı ya da mucizevi bir ilahi müdahaleyle açıklamaktan ziyade, bu durumun dinsel bağlamına ve kült pratiklerine odaklandığı görülmektedir. Özellikle Kybele rahiplerinin bu alanlardaki ritüel varlığına dikkat çeken Brice, Kybele ve Hades kültleri arasında olası bir ilişki kurmaya çalışmıştır. Böylece, önceki yüzyıllarda Plutonion'un yapısı ve doğaüstü özelliklerine odaklanan seyahat anlatıları, Brice'in gözlemleriyle birlikte daha çok kültürel ve simgesel açıdan değerlendirilmiştir. Plutonion'un sadece bir coğrafi ya da jeolojik oluşum değil, aynı zamanda farklı dinî ve mitolojik sistemlerin kesiştiği bir nokta olduğu düşüncesi öne çıkmıştır. (Brice, 1978: 226–227; Miszczak, 2020: 8-9).

19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Hierapolis'teki Plutonion'un izini süren gezginlerin çabaları, antik kaynaklara ve efsanevi mekâna duyulan ilginin bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Antik yazarların aktardıklarıyla, sonradan bölgeyi ziyaret eden seyyahların gözlemleri birlikte düşünüldüğünde, Plutonion'un tarihsel hafızada canlı kalmasına önemli bir katkı sağladığı görülür. Öte yandan, yapının tam yerinin belirlenmesine yönelik girişimler, araştırmaların temel meselesi olmaya devam etmiştir. Bu süreçte, antik metinlerin yorumlarına ve

yerel halktan alınan bilgilere dayanan keşifler çoğu zaman birbiriyle çelişmiştir. Ortaya çıkan çelişkiler, hem bölgedeki karmaşık jeolojik yapıyla hem de Plutonion'un efsanelerle çevrili doğası ve sınırları net çizilmemiş bir alan olmasıyla yakından ilişkilidir. Nitekim bölgede yalnızca tek bir noktada değil, çeşitli yerlerde yer altından çıkan ölümcül gaz sızıntılarına rastlanmıştır. Bu çeşitlilik, kutsal alanın yerinin kesin biçimde tespit edilmesini uzun süre geciktirmiştir. Öte yandan, karbondioksitin öldürücü etkisine dair farkındalık, sistemli arkeolojik kazılar başlamadan önce bile gelişmeye başlamıştı. Böylece, antik metinlerde anlatılan doğaüstü olayların ardındaki bilimsel gerçeklik daha anlaşılır hâle gelmiştir. (Miszczak, 2020: 31).

9. PLUTONION'DA ARKEOLOJİK ÇALIŞMALAR VE SONUÇLARI

Hierapolis'teki ilk arkeolojik çalışmalar, 1887 yılının Haziran ve Temmuz aylarında Alman arkeolog Carl Humann tarafından başlatılmıştır. Ancak 1898 tarihli kazı raporunda, daha önceki kaynaklara da atıfla Plutonion'un çökmüş ya da kapanmış olduğu ve yerinin bilinmediği belirtilmiştir. Humann'ın ardından 1957 yılına kadar bölgede yalnızca sınırlı araştırmalar gerçekleştirilmiş ve bu dönemde Hierapolis hakkındaki bilgiler genellikle gezgin anlatıları ile rastlantısal olarak bulunan yazıtların değerlendirilmesine dayandırılmıştır. Plutonion'un yerinin tespiti konusunda ise herhangi bir somut bilgi elde edilememiştir. 1957 yılından itibaren İtalyan arkeologlar tarafından yürütülen sistematik kazı çalışmalarıyla birlikte bu alanda daha sağlam bilimsel veriler elde edilmeye başlanmıştır (D'Andria, 2014: 45-46). 1962-1965 yılları arasında yapılan kazılarda, Apollon Tapınağı'nın bulunduğu kutsal alanın altında yer altına açılan bir geçit keşfedilmiş ve bu yapı Plutonion olarak tanımlanmıştır. Mağaranın Apollon Tapınağı'nın hemen altında yer alması, içerdiği yüksek oranlı karbondioksit gazı ve burada bir kehanet işlevi bulunduğunu ima eden yazıtlar, bu yorumun kabulünü güçlendirmiştir. Bununla birlikte, 21. yüzyılın başlarından itibaren araştırmacılar, Apollon Tapınağı çevresindeki bölgenin yer yapısına odaklanmışlardır. Yer altındaki mağaranın girişinde, küçük hayvanların ölümüne sebep olan zehirli gazın, yaklaşık bir buçuk yüzyıl önce yüksek yoğunlukta karbondioksit olarak tanımlanmış olmasına rağmen, bu konuda yeterince sistematik çalışma yapılmamıştır. 2006 yılında gerçekleştirilen araştırmalar önceki gözlemleri doğrulamış ve 2009 yılında Salento Üniversitesi'nden Francesco D'Andria başkanlığında yürütülen kazılarla birlikte, antik yazarların sözünü ettiği kutsal alan, 2011-2013 yılları arasında nihayet gün yüzüne çıkarılmıştır. Söz konusu mağara, taş oturma yerlerinin hemen altında konumlanmaktadır. Plutonion'un yerinin, doğrudan Pamukkale jeolojik fay hattı üzerinde inşa edildiği belirtilir. Daha önceki kazılarda çukur yapısından ötürü Plutonion olarak yorumlanan alanın aksine, gerçek Plutonion'un Apollon Tapınağı'nın güneyinde yer aldığı anlaşılmıştır (Pfanzen vd., 2014: 111; D'Andria, 2017: 235; D'Andria, 2014: 2-5).

Yapılan çalışmalar sonucunda mağaranın içi tamamen karanlık, yoğun nemli bir yer altı odası olarak tarif edilmiştir. Ölçülen karbondioksit yoğunluğu %91'e kadar çıkmakta olup, jeolojik veriler ayrıntılı biçimde belgelenmiştir. Karbondioksitin doğası itibarıyla renksiz, tatsız ve kokusuz olması, antik metinlerde aktarılan doğaüstü etkilerin anlaşılmasına önemli katkı sağlamıştır (Cantisani vd., 2019: 1-9). Her ne kadar Hierapolis'teki karbondioksit salınımları uzun süredir biliniyor olsa da, gazın sistematik ölçümleri ilk kez 2014 yılında gerçekleştirilmiş ve bulgular dört yıl sonra yayımlanmıştır. Bu süreçte, Hierapolis'teki iki yer altı mağarası genellikle "Apollon Tapınağı'nın yanındaki Eski Plutonion" ve yaklaşık 200 metre doğuda yer alan "Yeni Plutonion" olarak anılmıştır. (Miszczak, 2020: 32-38).

Antik Çağ'da Cehennem'in girişi olarak kabul edilen Plutonion'un yeniden keşfi, dünya kamuoyunda büyük yankı uyandırmıştır. MS 6. yüzyılda pagan kültlerine ait izleri ortadan kaldırmak amacıyla, mağaranın girişinin önündeki toprak ve blok tabakaları kaldırılmış, böylece bölgenin en kutsal bölümünün kullanımı sonlandırılmıştır. Yapılan araştırmalar, bahsedilen alanlarda gerçekleştirilen ritüel ve kurban törenlerinin işleyişine dair önemli bilgiler sunmuştur (D'Andria, 2020: 102-104). Kazılar sonucunda, çok sayıda hayvan kemiği tespit edilmiştir¹⁴. Ayrıca Apollon Tapınağı'nın içinden mağaraya uzanan bir geçidin keşfi, tapınak ile Plutonion arasındaki fiziksel bağlantıyı gözler önüne sermektedir. Zehirli gazın varlığı, bu bağlantının yalnızca mekânsal değil, işlevsel de olduğunu düşündürmektedir. Bu sayede, tapınak bünyesinde zehirli gazın kehanet eylemlerini tetiklemek veya ölüm ritüellerinde kullanmak gibi farklı amaçlara hizmet ettiği düşünülmektedir (Ustinova, 2009a: 273; Ustinova, 2009b: 85). Özetlemek gerekirse Cehennem kapıları, kehanetler ve jeolojik gazlar arasında doğrudan bir ilişki

¹⁴ Kazılarda elde edilen kalıntılar arasında kuş türleri ağırlıktadır. Kaya güvercini ve tavuk gibi türlerin neredeyse bütün iskeletleri bulunmuş, bu hayvanların etlerinin işlenmediği anlaşılmıştır. Ayrıca koyun, keçi, siğir, domuz, tavşan, köpek, balık, yılan, tavuk ve güvercin kalıntılarına da rastlanmıştır. (Mazzorin ve Minniti, 2021: 40, 47-48).

vardır. Diğer yandan 2013 yılında Cehennem Kapısı'nın önünde gün yüzüne çıkarılan iki mermer heykel, bu ritüel alanın sembolik boyutunu daha da pekiştirmiştir. Bunlardan ilki, 1,20 metre yüksekliğindeki üç başlı köpek¹⁵ Kerberos (ölüler dünyasının bekçisi) heykeli; diğeri ise yer altı dünyasıyla ilişkilendirilen, asaya sarılmış bir yılan heykeldir¹⁶.

10.SONUÇ

Hierapolis'te yer alan Plutonion, antik dünyada doğa olaylarının dinsel ve mitolojik bağlamlarda nasıl anlamlandırıldığını göstermesi bakımından önemli bir örnektir. Yüksek miktarda karbondioksit gaz salınımı yapan bu alan, antik çağda yalnızca fiziksel bir tehlike olarak değil, aynı zamanda öte dünya ile temas kurulan bir geçit, bir kutsallık mekânı olarak değerlendirilmiştir. Özellikle Hierapolis'teki Plutonion'un jeolojik özellikleri dönemin bilgi sınırları içinde doğrudan öte dünya ile ilişkilendirilmiş; bu fiziksel gerçeklik, dinsel yorumlarla birleşerek güçlü bir kült merkezinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Dolayısıyla Hierapolis'teki Plutonion yalnızca jeolojik bir oluşum değil, aynı zamanda dini, kültürel ve sosyal özelliklere sahip çok boyutlu bir yapıdır. Arkeolojik veriler ile antik metinlerin birbiriyle büyük ölçüde örtüşmesi, kutsal alanın zaman içerisindeki işlevselliğini ve ritüel yönünden önemini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Plutonion'un, antik dönemde muhtemelen tanrıça Kybele'ye adanmış bir tapınma alanı olarak kullanılması, ardından Roma İmparatorluk döneminde anıtsal bir kült merkezine dönüşmesi, bu yerin dinî yönünün zaman içinde değiştiğinin ve farklı kültürler arası etkileşimlerin izlerini taşıdığını göstermektedir.

Diğer yandan Hierapolis Plutonion'u üzerine yapılan güncel çalışmalar, antik toplumların doğa ile olan etkileşimlerinin sadece bilimsel değil, aynı zamanda dinsel, sosyolojik ve kültürel bağlamlar içinde değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Plutonion gibi yapılar, antik dünyada bilginin, inancın ve deneyimin kesiştiği eşsiz mekânlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kutsal alanlar, antik toplumların korkuyu, saygıyı ve inancı nasıl iç içe geçirdiklerinin göstergesi niteliğindedir. Antik yazarların aktarımları Plutonion'un tarihsel izini sürmek açısından önemli olsa da, ifadelerindeki çelişkiler ve kesin olmayan bilgiler modern arkeolojik çalışmalara duyulan gereksinimi açıkça ortaya koymaktadır. Özellikle Plutonion'un konumuna, yapısına ve işlevine ilişkin farklı anlatımlar, alanın zamanla geçirdiği değişimlerin ve deprem gibi doğal afetlerin yarattığı belirsizliklerin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Bu anlamda antik metinlerin ve seyyah anlatılarının dönem koşulları göz önüne alınarak değerlendirilmesi mühimdir.

Hierapolis'in 14. yüzyılda terk edilmesiyle Plutonion, yüzyıllar boyunca önemini yitirmiş, ancak hiçbir zaman unutulmamıştır. Erken modern dönemden itibaren Batılı seyyahların dikkatini çekmekle birlikte, bu yapıya dair gözlemler uzun süre sınırlı ve çoğu zaman belirsiz kalmıştır. Özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda bölgeyi ziyaret eden Thomas Smith, Jacob Spon, George Wheler ve Paul Lucas gibi seyyahların, Hierapolis üzerine ayrıntılı bilgiler vermelerine rağmen Plutonion'u hiç anmamaları ya da yanlış konumlandırmaları, yapının o dönemde görünürlüğünün zayıf olduğunu göstermektedir. 17. yüzyıldan itibaren Avrupa'da antik döneme yönelik ilginin artmasıyla birlikte Batı Anadolu'ya yönelen gezginler, İncil'de geçen Yedi Vahiy Kilisesi'ni ziyaret etmek amacıyla bölgeye gelmeye başlamışlardır. Laodikya'nın yakınında yer alan Hierapolis, seyyahların uğrak noktalarından biri haline gelmiş; traverten ve antik metinlerde geçen ölümcül mağara hakkındaki anlatılar, araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Ancak bu gezginlerin gözlemleri çoğu zaman kesinlikten uzaktır. Thomas Smith, Jacob Spon, George Wheler ve Paul Lucas gibi 17. ve 18. yüzyıl seyyahları, Plutonion'u ya hiç anmamış ya da yanlış konumlandırmışlardır. Bu durum, yapının yüzeyde yeterince belirgin olmamasının yanı sıra bölgedeki bilgi eksikliğiyle de doğrudan ilişkilidir. Örneğin Chandler, Plutonion'da kuşlarla yapılan ölümcül gaz deneylerine dair antik anlatımı tekrar etmeye çalışmış; ancak gözlemleri, çoğu zaman Strabon'un aktardığı kadar net olmamıştır. Antik anlatımların etkisiyle gerçekleştirilen bu tür deneyler, hem seyyahların bilimsel ilgisini hem de doğaüstü olana dair meraklarını yansıtır niteliktedir.

19. yüzyılda Batı Anadolu'ya yönelen seyyah ilgisinin artmasına paralel bir şekilde Plutonion'a ilişkin gözlemler de artış göstermiştir. Ancak bu gözlemler, sistematiklikten uzak, daha çok bireysel merak, araştırmacının disiplini

¹⁵ Hades'in en sevdiği evcil hayvanı, üç başlı köpek Kerberos'tu ve klasik sanatçılar tarafından sık sık birlikte tasvir edilirdi. Ayrıca eşi, Demeter'in kızı Persephone idi; Hades onu annesinden kaçırmıştı. Hades, ölümlerin ruhlarını Styx ve Acheron nehirleri üzerinden yeraltı dünyasına taşıyan kayıkçı Charon'u da çalıştırdı. (Miszczak, 2020: 2).

¹⁶ Klasik mitolojide, köpekler ve yılanlar sıklıkla yeraltı dünyasıyla ilişkilendirilmiştir. Ayrıca Pluto, genellikle yılanlarla birlikte temsil edilmiştir. (D'Andria, 2017: 235; D'Andria, 2014:2-5).

ve seyahat süresi gibi etmenlere bağlı olarak gelişmiştir. Nitekim bu dönemde bazı gezginler Plutonion'a dair özgün bilgiler sunarken, bazıları ise yapıyı tamamen görmezden gelmiştir. Bununla birlikte Charles Texier, William Hamilton, William Ramsay, Charles Cockerell gibi isimler bölgeye dair daha detaylı gözlemler sunmuştur. Cockerell'in kuyunun yerini keşfettiği öne sürülürken, Texier, Kybele rahiplerinin gazdan etkilenmemesini "basit bir oyun" olarak değerlendirmiştir. Ancak bu gözlemlerin çoğu, düzenli arkeolojik çalışmalardan ziyade bireysel yorumlara ve dönemin sınırlı olanaklarına dayandığından, yapıya ilişkin bilimsel bir veri sunmakta yetersiz kalmıştır.

Son dönemlerde yapılan arkeolojik çalışmalar, Plutonion'un yalnızca ölümle ilişkilendirilmiş bir kült alanı mı yoksa aynı zamanda şifa ve kehanet gibi eylemlerin de icra edildiği çok amaçlı bir merkez mi olduğunu belirlemeye çalışmaktadır. Ayrıca, Anadolu coğrafyasının başka yerlerinde de benzer gaz salınımlarına rastlanması, Plutonion'un tek bir örnek olmadığını göstermektedir. Sonuç olarak, Plutonion'a dair erken modern dönem gezginlerinin gözlemleri, yalnızca antik anlatıların izini sürmekle kalmamış, aynı zamanda bu kutsal alanın günümüzdeki bilimsel verilerine de kaynaklık etmiştir. Gezginlerin gözlemleri, Plutonion'un çok işlevli yapısını anlamaya yönelik çağdaş araştırmalara tarihsel bir derinlik kazandırması açısından dikkate değerdir. Seyyahların Plutonion'a ilişkin gözlem ve anlatıları, merak unsuru taşıyan metinler olmanın ötesine geçerek, kutsal alanın tarihsel coğrafyası ve kültürel temsil biçimlerini anlayabilmek adına mühim kaynaklar arasında yer almaktadır. Seyyahların bıraktığı yazılı tanıklıklar, antik dünyanın doğayla kurduğu sembolik ilişkileri anlamaya yönelik modern bilimsel yaklaşımlara tarihsel bir perspektif sunmaktadır. Ayrıca, yapılan gözlemler sayesinde Plutonion'un tarih boyunca geçirdiği fiziksel dönüşümlerin izlenebilir olması dikkate değerdir. Dolayısıyla seyyah notları, yalnızca tarihi birer belge olarak değil, aynı zamanda kültürel süreklilikleri, dönüşüm süreçlerini ve mekânsal algının zaman içerisindeki değişimini ortaya koyan metinler olarak da değerlendirilmelidir. Bu yönüyle incelenen anlatıların, Plutonion'un tarihi ve kültürel mirası açısından vazgeçilmez kaynak değerinde olduğu şüphe götürmez.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarı, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduğunu kabul etmektedir (The author of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the author).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).

KAYNAKÇA

- Arundell, F.Y.J. (1828). *A Visit to the Seven Churches of Asia; with an Excursion into Pisidia; Containing Remarks on the Geography and Antiquities of Those Countries, A Map of the Author's Routes, and Numerous Inscriptions*, Rodwell, London.
- Arundell, F.Y.J. (1834). *Discoveries in Asia Minor: Including a Description of the Ruins of Several Ancient Cities, and Especially Antioch of Pisidia*, Richard Bentley Library, c. 1-2, London.
- Arundell, F.Y.J. (2016). *Küçük Asya'da Keşifler*, (Çev. Doğan Dereli), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, c. 1-2, İstanbul.
- Banse, E. (1916). *Die Türkei, eine moderne Geographie*, Westermann, Berlin.
- Brice, W. C. (1978). "A Note On The Descent Into The Plutonium At Hierapolis Of Phrygia", *Journal of Semitic Studies*, 23/2, 226–227.
- Cantisani, E. vd. (2019). "The Plutonion of the Archaeological Site of Hierapolis (Turkey): A Gate for the Underworld and the Knowledge", *Open Access Journal of Archaeology and Anthropology*, 1/3, 1-8.
- Chandler, R. (1971). *Travels in Asia Minor (1764-1765)*, The Trustees of the British Museum, London.
- Christmas, H. (2012). *İstanbul ve Ege Yollarında İzmir, Efes, Bergama, Salihli, Alaşehir, Denizli, Akhisar 1851*, (Çev. Mustafa Özbaş), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Cochran, W. (1887). *Pen and Pencil in Asia Minor; or, Notes from the Levant*, Sampson Low, Marston, Searle, Rivington, London.

- Cockerell, C.R. (1903). *Travels in Southern Europe and The Levant, 1810-1817*, London Longmans, London
- Corancez, L.A.O. (1816). *Itinéraire d'une Partie peu Connue de L'Asie Mineure*, Ebehrard Imprimeur-Libraire, Paris
- Corencezo, (2014). *Halep'ten Denizli'ye Akdeniz'e Seyahat*, (çev. Şevket Kacı), Denizli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli.
- Cuinet, V. (1894). *La Turquie d'Asie Géographie Administrative: Statistique, Descriptive et Raisonnée de chaque Province de l'Asie Mineure*, Ernest Leroux, c. 3, Paris.
- Çetin, M. (2013). *Denizli'nin Seyyahları*, Denizli Belediyesi Kültür Yayınları, Denizli.
- D'Andria, F. (2014). *Cehennem'den Cennet'e Hierapolis (Pamukkale)-Ploutoniun. Aziz Philippus'un Mezarı ve Kutsal Alanı*, Ege Yayınları, İstanbul.
- D'Andria, F. (2017). "Hades ve Kybele Arasında Hierapolis Ploutonion'unda Yeni Arkeolojik Buluntular", *Colloquium Anatolicum*, 16, 217-244.
- D'Andria, F. (2019). "The Ploutonion of Hierapolis in the 5th-7th c. A. D. *Journal of Roman Archaeology*, 32, 505-515.
- D'Andria, F. (2020). "Phrygia Hierapolisi. Türkiye'de İtalyan Arkeoloji Araştırmalarının Altmış Yılı", *Lycus Dergisi*, 1, 99-119.
- Davis, E.J. (1874). *Anatolica; or, The Journal of a Visit to some of the Ancient ruined Cities or Caria, Phrygia, Lycia, and Pisidia*, London: Grand and Co., London.
- Davis, E.J. (2006). *Anadolu: XIX. Yüzyılda Caria, Phrygia, Lycia ve Pisidia'nın Bazı Antik Kentlerine Yapılan Bir Gezinin Öyküsü*, (Çev. Funda Yılmaz), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Deschamps, G. (1894). *Sur le Routes d'Asie*, Libraires de la Société des Gens de Lettres, Paris.
- Ellis, T. J. (1889). "Hierapolis and its White Terrace", *Harper's New Monthly Magazine*, 79/473, New York, 688-693.
- Fellows, C. (1839). *A Journal Written During an Excursion in Asia Minor*, Murray, London.
- Fellows, C. (1840). *An Account of Discoveries in Lycia, Being A Journal Kept During A Second Excursion in Asia Minor*, Murray, London.
- Fellows, C. (1852). *Travels and Researches in Asia Minor: More Particularly in the Province of Lycia*, Murray, London.
- Güven, G. (2012). "Hierapolis of Phrygia: From Foundation to Seljuk Period", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13/22, 149-156.
- Hamilton, W. J. (1842). *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia: with some Account of Their Antiquities and Geology*, Murray, c. 1, London.
- Hamilton, W.J. (2013). *Küçük Asya*, (Çev. Kasım Toraman), Midas Kitap, İstanbul.
- Hawley, W. A. (1918). *Asia Minor*, John Lane Company, London.
- Kreitzer, L. J. (1998). "The Plutonium of Hierapolis and the Descent of Christ into the 'Lowermost Parts of the Earth' (Ephesians 4,9)", *Biblica*, 79/3, 381-93.
- Laborde, L. (1838). *Voyage de l'Asie Mineure*, Firmin Didot, Paris.
- Leake, W. M. (1824). *Journal of a Tour in Asia Minor with Comparative Remarks on the Ancient and Modern Geography of that Country*, Murray, London.
- Lucas, P. (1714). *Voyage du Sieur Paul Lucas, Fait par Ordre du Roi dans la Grèce, L'Asie Mineure, la Macedoine et l'Afrique*, Nicolas Simart, c. 1, Amsterdam.
- Mazzorin, J., Minniti, C. (2021). "Bird and other animal sacrifice in the Ploutonion of Hierapolis, Phrygia (Turkey): some results from two votive deposits", Roman animals in ritual and funerary 617 contexts, *Proceedings of the 2nd Meeting of the Zooarchaeology of the Roman Period*, 39-52.
- Michaud, J.F., Poujoulat, J.J.F. (1841). *Correspondance d'Orient (1830-1831)*, Imprimeurs-Libraires, c. 3, Bruxelles.
- Miszczak, I. (2020). "Plutonium and the Sanctuary of Apollo in Hierapolis, a journey through the millennia", 1-44. https://www.academia.edu/38180761/Plutonium_and_the_Sanctuary_of_Apollo_in_Hierapolis_a_journey_through_the_millennia (02.10.2024)

- Negri, S. ve Leucci, G. (2006). "Geophysical investigation of the Temple of Apollo (Hierapolis, Turkey)", *Journal of Archaeological Science*, 33, 1505-1513.
- Panarelli, P. (2018). "The Ploutonion of Hierapolis in Phrygia in the Late Ancient and Proto-Byzantine Period", *Geç Antik Çağ'da Lykos Vadisi ve Çevresi*, (Ed. C. Şimşek ve T. Kaçar), Ege Yayınları, 325-342 İstanbul.
- Pfanz, H. vd. (2014). "The Ancient Gates to Hell and Their Relevance to Geogenic CO₂ Emission", *History of Toxicology and Environmental Health*, (Ed: Philip Wexler, Elsevier), London, 92-117.
- Pfanz, H. vd. (2019). "Deadly CO₂ gases in the Plutonium of Hierapolis (Denizli, Turkey)", *Archaeological and Anthropological Sciences*, 11/4, 1359-1371.
- Pococke, R. (1745). *A Description of the East and Some Other Countries, Observation on the Islands of the Archipelago, Asia Minor, Thrace, Greece and some other parts of Europe*, W. Bowyer, c. 2, London.
- Poujoulat, B. (1840). *Voyage dans l'Asie Mineure, en Mésopotamie, à Palmyre, en Syrie, en Palestine et en Égypte: Faisant Suite à la Correspondance d'Orient*, Ducollet, c. 1, Paris.
- Ramsay, A. D. (2015). *Türkiye'de Günlük Yaşam*, (Çev. R. Ç. Oban ve E. Uyanık), Say Yayınları, İstanbul.
- Ramsay, W. M. (1890). *The Historical Geography of Asia Minor*, Murray, c. 4, London.
- Ramsay, W. M. (1960). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev. Mihri Pektaş), MEB Yayınları, İstanbul.
- Sarre, F. (1896). *Reise in Kleinasien Forschungen Seldjukisshen Kunst und Geographie des Landes*, Dietrich Reimer, Berlin.
- Sarre, F. (1998). *Küçük Asya Seyahati -1895 Yazı-Selçuklu Sanatı ve Ülkenin Coğrafyası Üzerine Araştırmalar*, (Çev. Dârâ Çolakoğlu), Pera Turizm Yayınları, İstanbul.
- Selous, F. C. (1900). *Sports and Travel*, Cosimo Classics, New York.
- Selous, F. C. (1998). *Av ve Gezi*, (Çev. Derin Türkömer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Semeraro, G. (2016). "Ancient quarries and building sites in Asia Minor. Research on Hierapolis in Phrygia and other cities in south-western Anatolia: archaeology, archaeometry, conservation", (Ed. T. Ismaelli ve G. Scardozzi), *Biblioteca Archaeologica*, 45, Edipuglia, Bari, 777-785.
- Spon, J., Wheler, G. (1678). *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant: fait aux années 1675 et 1676*, Ches Antoine Cellier, Lyon.
- Strabon, (2000). *Geographika Antik Anadolu Coğrafyası Kitap XII-XIII-XIV*, (Çev. Adnan Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Tchihatcheff, P. (1853). *Asie Mineure Description Physique, Statistique et Archéologique de Cette Contrée*, (Ed: Gide ve J. Baudry), c. 1, Paris.
- Tennent, J.E. (1829). *Letters From The Aegean Sea*, Henry Colburn, c. 1, London.
- Texier, C. (2002). *Küçük Asya*, (Çev. Ali Suat), Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, c. 2, Ankara.
- Ustinova, Y. (2009a). "Cave Experiences and Ancient Greek Oracles", *Time and Mind: The Journal of Archaeology, Consciousness and Culture*, 2/3, 265-286.
- Ustinova, Y. (2009b). *Caves and the Ancient Greek Mind: Descending Underground in the Search for Ultimate Truth*, Oxford University Press.
- Viquesnel, A. (1868). *Voyage dans la Turquie d'Europe: Description Physique et Géologique de la Thrace*, Imprimerie de E. Martinet c. 1, Paris.
- Walsh, R. (1839). *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor*, c. 1, The Caxton Press, London.
- Wheler, G. (1682). *A Journey into Greece in the Company of Dr. Spon of Lyons*, Cademan, Kettlewell, and Churchill, London.